Gazdaság és gazdálkodás

A GAZDASÁGI MODERNIZÁCIÓ

A kapitalista gazdasági rend térhódítása Magyarországon a 18–19. század fordulóján vette kezdetét, Nyugat-Európa élen járó területeihez képest két-három évszázados késéssel. A 1848-as polgári forradalom elhárította ugyan a tőkés fejlődés útjából a legnagyobb akadályokat, a szabad piaci verseny feltételeit biztosító intézményrendszer pedig részben kiépült az önkényuralom két évtizede alatt, ám a kiegyezéskor a gazdaság modern szektorai szerény fejlettségi szinten álltak. A lakosság 75–80 százaléka mezőgazdaságból élt, és ez az ágazat adta a nemzeti össztermék kétharmadát. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem a németországinak a felét, az angliainak pedig az ötödét sem érte el.

KONJUNKTÚRÁK ÉS VÁLSÁGOK

A kiegyezés körüli éveket gazdasági tekintetben határtalan derűlátás jellemezte. **Gorove István,** az Andrássy-kormány minisztere magabiztosan jövendölte, hogy *a nemzet azokban, a mikben elmaradt, nem nyugszik addig, míg szomszédait utol nem éri.* A kiegyezést követő néhány évben igazolódni látszott a gyors felzárkózást várók optimizmusa: *a nemzet gazdasági erői felébredtek, és mohó sietséggel akarják helyrepótolni a százados mulasztásokat* – írta az **Országos Iparegyesület** igazgatója 1868 végén.

A kiegyezés körüli években igen kedvező külső feltételek között vágott bele az ország a felzárkózási kísérletbe. Az egész Európát magával ragadó, 1850-től 1873-ig tartó **konjunktúra** éppen 1866–1867-ben érte el tetőpontját. A kontinensen kibontakozó iparosodás ugrásszerűen megnövelte az élelmiszer- és nyersanyagszükségletet, s ez ösztönzően hatott a magyar mezőgazdaság fejlődésére. A század középső évtizedeiben túlnyomórészt a szabad piac elvei érvényesültek a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban, így vámok és tilalmak sem nehezítették a kereskedelmet. Megépültek már a legfontosabb vasútvonalak, a Dunán gőzhajók jártak, így technikailag is lehetővé vált a megnövekedett kereslet kiaknázása. A hatvanas évek végén Magyarország ötször annyi gabonát exportált, mint a forradalom előtt egy átlagos esztendőben. A kedvező külső hatásokat fokozta az a szerencsés körülmény is, hogy 1867–1868-ban rekordtermést takarítottak be. Rövid távon kedvező hatással járt az 1866-os porosz–osztrák háborút kísérő pénzszaporítás, a nagy tömegű **állampjegy**- és **bankjegy**kibocsátás is.

Gorove István (1819–1881) · Jogi tanulmányai elvégzése után ügyvédként praktizált. Képviselőként részt vett az 1848-as népképviseleti országgyűlésen, utána emigrált. Az 1861-es országgyűlésre újra képviselővé választották. A kiegyezés után az Andrássy-kormányban földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter (1871-ig). 1875-től 1879-ig a Szabadelvű Párt elnöke. Az Akadémia tiszteleti tagja. [FZ]

Országos Iparegyesület · 1841. november 13-án a hazai ipar fejlesztésére alakult szervezet. Első elnöke Batthyány Lajos gróf, első igazgatója Kossuth Lajos volt. Az egyesület szervezte az első iparmű-kiállításokat, valamint a céhekkel együttműködve az inasiskolákat. Az 1850-ben feloszlatott egyesület 1867-ben újjáalakult, s egészen a második világháború utánig folytatta iparpártoló tevékenységét, például iparkiállítások szervezését. [FZ]

konjunktúra · A tőkés gazdasági ciklus azon szakasza, melyet kedvező üzletmenet, megélénkülés, fellendülés jellemez. [FZ]

állampjegy · Az állam által kibocsátott pénzhelyettesítő értékjel, amelynek elfogadására az állam kötelezi polgárait (köznapi szóhasználattal papírpénz). Az állampjegy mindig fedezetlen, kibocsátása az államnak jövedelemforrás, ugyanis a papírpénzt ő használja fel először fizetésre. Értékének szilárdsága attól függ, hogy mennyisége meghaladja-e az áruforgalom által megkívántat. Az államok leggyakrabban a háborús kiadások miatt folyamodnak fokozott mértékű fedezetlen papírpénz-kibocsátáshoz. [FZ]

bankjegy · Eredetileg a bankár váltója, amelyet a nála leszámított váltókért adott, és amelyet a tulajdonos kívánságára aranyra is beváltott, így pénzhelyettesítőként szerepelt. Eredetileg bármely pénzintézet forgalomba hozhatta, később az állam egyetlen banknak adott rá kiváltságot. A bankjegyek kibocsátása a modern gazdaságokban a jegybankok kizárólagos joga. [FZ]

10 forint

Gründerzeit (német, az alapítások kora) · Az 1873-as nagy válságot megelőző konjunktúra éveit nevezik így. [FZ]

túltermelés · Az a – modern tőkés gazdaságokban rendszeresen visszatérő – egyensúlytalanság, amikor a megtermelt termékek volumene, az áruk kínálata meghaladja a keresletet, ezért az áruk egy részét nem tudják eladni. A túltermelés nemcsak eladhatatlan árukban, hanem kihasználatlan kapacitásokban is kifejeződik. [FZ]

szabad verseny · A magántulajdonon alapuló árutermelésben a termelők között az állami beavatkozás által nem korlátozott verseny. A szabad versenyes kapitalizmusban a termelés, az áruforgalom, az árak alakulása és a munkaerő mozgása spontán, önszabályozó jellegű, egyetlen szereplő sem rendelkezik kizárólagos jogokkal valamely területen. A szabad verseny „vegytiszta" formában sehol nem valósult meg. [FZ]

monopolszervezet · Olyan gazdasági szervezet, amely a gazdasági élet valamely területén működő vállalatok, tőkések közötti megegyezéssel korlátozza vagy kiiktatja a szabad versenyt. Monopolhelyzetet érhet el egyetlen vállalat is a maga működési területén. A monopolszervezetek többféle formában jöhettek létre: kartell, szindikátus, tröszt, konszern. Ezek különbözhetnek az együttműködés formáiban, céljaiban és szorosságában. [FZ]

kvóta · Hányad, arány. Itt: a külkereskedelmi forgalomban (általában valamely áruféleség behozatalában) az állam által engedélyezett mennyiségi keret. A korszakban leggyakrabban a közös költségek felosztási arányát értették alatta. [FZ]

depresszió · Pangás. A tőkés gazdasági ciklusnak a válság és az élénkülés közti szakasza, amikor a termelés, a foglalkoztatottság, az árak, a beruházások és a profit erőteljes csökkenése már megállt, s az egész gazdasági élet alacsony szinten stagnál. [FZ]

A korlátlannak tűnő kereslet kielégítésére sorra alakultak a részvénytársaságok. 1867 és 1873 között nyolcszáz–kilencszáz millió forintot fektettek be a magyar gazdaságba, hatszor annyit, mint az előző hét évben. Hét év alatt 4000 kilométer vasút épült, kétszer annyi, mint előtte 21 év alatt! 1867–1873 között 552 hitelintézetet és 170 ipari vállalatot alapítottak részvénytársasági formában.

Az alapítások nagy része mögött azonban semmilyen valós gazdasági tevékenység nem állt, egyetlen céljuk a részvényekkel elérhető árfolyamnyereség volt. Világjelenség ez a **Gründerzeit** éveiben. A bankok szinte szórták a hiteleket a részvények megvásárlására. A fantomvállalkozások között különösen nagy arányt képviseltek a pénzintézetek.

1873-ban azután egy csapásra véget ért a szilárd alapokat nélkülöző „alapítások kora". Ebben az évben a **túltermelés** tüneteit mutatta az európai ipar, s bekövetkezett az első világháború előtti korszak legsúlyosabb gazdasági válsága. Május 9-ének „fekete péntekjén" a bécsi tőzsdén megbénult az értékpapír-forgalom, az árfolyamok zuhanni kezdtek, a részvények jó részéből értéktelen papírdarab vált. A Bécsben kitört pánik átterjedt a pesti tőzsdére is, és a gazdaság minden ágát megbénító válsággá mélyült. A külföldi tőke visszavonult, 50 bank csődöt jelentett, minden harmadik ipari részvénytársaság megszűnt létezni, és visszaestek a vasútépítkezések. Az államháztartás a csőd szélén állt, így minimálisra csökkentek az állami és városi beruházások. Ráadásul a kedvezőtlen időjárás miatt igen gyenge termést takarítottak be, és az évszázad legtöbb áldozatot szedő kolerajárványa is ebben az évben pusztította a lakosságot.

Az 1873-as válság új korszakot nyitott a tőkés gazdaság történetében. Véget ért a klasszikus **szabad verseny** kora. Az állam, illetve a születő **monopolszervezetek** (kartellek, trösztök, szindikátusok) a piac szabályozására, a verseny korlátozására törekedtek. A nemzetközi gazdasági kapcsolatokban a szabad kereskedelem helyére a nemzeti piacok védelme lépett, magasabb vámokkal, **kvótákkal** és tilalmakkal. Az elzárkózás tendenciája csak a század végén kezdett oldódni, amikor az európai országok sorra kétoldalú kereskedelmi szerződéseket kötöttek, s ezekben a viszonosság elve alapján adtak egymásnak kedvezményeket.

Részvény, 1868

A budapesti tőzsde épülete, 1905 körül

A válság utáni **depresszió** a mezőgazdaságban már a hetvenes évek közepén oldódott, s a fejlődés a kilencvenes évekig töretlenül folytatódott (évente átlagosan három százalékkal bővült a termelés). Ugyan az elzárkózási tendenciák erősödése és az olcsó amerikai gabona miatt a magyar export elvesztette távolabbi piacait, de a Lajtán túli országok keresletére bizton számíthatott. Szintén a birodalmi méretű piacnak köszönhette iparunk akkori vezető ágazata, a malomipar, hogy viszonylag kevéssé érezte meg a válság következményeit.

Az 1885-ös országos kiállítás. Nádler Róbert festménye, 1886

A Fővám palota a pesti Duna-parton, 1896 körül

Az ipar többi ágában 1879-ben köszöntött be a konjunktúra. A nyolcvanas években ismét megindult a külföldi tőke áramlása Magyarország felé. Az ipar és a hitelszervezet újra fejlődésnek indult, nem olyan viharosan ugyan, mint a kiegyezés utáni években, de szilárdabb alapokon. 1887-től megkezdődött a magyar kapitalizmus történetének leghosszabb és legeredményesebb fellendülési korszaka, amely 1898-ig tartott. A beruházások értéke és a bankok tőkeállománya háromszorosára, a szénbányászat és a vasipar teljesítménye duplájára emelkedett, s újra nekilendült a vasútépítés. A konjunktúrát erősítették a millenniumi ünnepségekkel kapcsolatos nagyszabású építkezések is. A fellendülés épp a honfoglalás ezredik évfordulójának ünneplésekor, 1896-ban érte el csúcspontját.

A századvégen azonban ismét beborult a gazdaság horizontja. A mezőgazdaságot sertésvész sújtotta. 1898-tól csökkenni kezdtek az ipari beruházások, hitelválság rázta meg a bankszektort, leálltak a vasútépítések. Az új század túltermelési válsággal, a beruházások megszűnésével, vállalati csődökkel és tömeges munkanélküliséggel köszöntött be. Az egész kontinenst sújtó válságot Magyarországon felerősítette az évekig tartó belpolitikai bizonytalanság, sőt zűrzavar, amely időnként még az állami intézmények működését is megbénította.

A történelmi Magyarország 1906 és 1913 között élvezhette a boldog békeidők utolsó felfelé ívelő periódusát. A fellendülés 1909–1912 között érte el csúcspontját, amikor ismét hatalmasra nőtt a beruházási tevékenység a gazdaság minden ágában, bár az 1890-es évek aranykorát nem sikerült megismételni. Az általános fellendülés az utolsó békeévben elakadt ugyan, de a nehézipart már mozgásban tartotta a háborús fegyverkezés.

A MONARCHIA KÖZÖS PIACA

1867-ben Magyarország – elvileg – gazdasági szempontból is önálló állammá vált, azonban a kiegyezési alku során egyes vonatkozásokban lemondott szuverenitásának gyakorlásáról. A politikai kiegyezés által érintett gazdasági kérdéseket három csoportba sorolhatjuk.

Az első a közös költségekhez való hozzájárulás, illetve azok felosztási arányának, a kvótának a megállapítása volt. A közös intézmények – a hadsereg, a külképviseletek és az udvartartás – finanszírozására ugyan elsősorban a vámbevételeket rendelte a törvény, de ez soha nem fedezte a költségeket. A hiányzó összeget a két birodalomfél, gazdasági teherbírása arányában teremtette elő. A kvótát tízévenként állapították meg a két országgyűlés által kiküldött delegációk. Magyarország eleinte 30 százalékkal járult hozzá a közös intézmények fenntartásához. Ahogy csökkent az ország gazdasági lemaradása, úgy emelkedett a magyar hozzájárulás: a korszak végén már 36,4 százalékot tett ki.

A második elem az úgynevezett gazdasági kiegyezés volt. Ide sorolták azokat a *nagy fontosságú közügyeket*, melyeket nem tekintettek a kiegyezés részének, *de a melyek, részint … politikai tekintetből, részint a két fél érdekeinek találkozásánál fogva; célszerűbben intézteth*etnek el közös egyetértéssel, *mint szorosan elkülönözve.* Hogy a *közös ügyektől* megkülönböztessék, a gazdasági kiegyezésből eredő kapcsokat a későbbiekben *közös érdekű ügyeknek* nevezték.

Az 1848-ban történtekből okulva – az abszolutisztikus kormányok által felhalmozott adósságok ügye akkor fontos szerepet játszott Bécs és Budapest konfliktusának kirobbanásában – Magyarország részt vállalt a régi államadósságok fizetéséből, bár hangsúlyozottan csak *méltányosság alapján, politikai tekintetekből.* A régi államadósságok kamatai az első években még az állami kiadások tekintélyes részét tették ki, arányuk azonban később összezsugorodott, s eltörpült az újon-

nan keletkezett, saját, „alkotmányos" államadósságok terhei mellett.

Az érdekek találkozásánál fogva a magyar állam egységes vámterületet alkotott Ausztriával, amelyet közös vámvonal vett körül. A Monarchián belüli áruforgalom teljesen szabad volt, azt vám vagy illeték nem terhelte. A két ország közös vám- és kereskedelempolitikát folytatott a külfölddel szemben, amely a két kormány és a két törvényhozás hatáskörébe tartozott. A kereskedelmi szerződéseket a közös külügyminiszter kötötte a két kormány szakminisztereinek instrukciói alapján, s a parlamentek jóváhagyásának kötelezettségével.

A gazdasági kiegyezést tízévenként meg kellett újítani. Az ezt megelőző tárgyalások általában súlyos, néha évekig tartó megrázkódtatással jártak a politikai és gazdasági stabilitásra nézve, ugyanakkor ezek biztosították szinte az egyetlen kiigazítási lehetőséget a dualista rendszer számára. A két eltérő gazdasági szerkezetű és fejlettségű ország külgazdasági érdekeinek összehangolása nem volt egyszerű feladat. Az egységes vámterület ellenzői mindkét országban tekintélyes táborral rendelkeztek, a gazdasági közösség mégis lényegében változatlan formában maradt fenn a Monarchia felbomlásáig.

A kiegyezéssel kapcsolatos gazdasági mozzanatok harmadik csoportjába tartozó intézkedések azt szolgálták, hogy az egységes vámterületen zavartalan legyen az áruk, a tőke és a munkaerő áramlása. Fennmaradt a közös pénzrendszer, illetve a közös jegybank. A Monarchia pénzét az **Osztrák Nemzeti Bank** (1878-tól Osztrák–Magyar Bank) bocsátotta ki; ez a kiegyezés idején az ezüstforint volt. 1892-től – az európai tendenciához igazodva – az arany értékéhez kötött pénzt vezettek be, a koronát. (Egy régi forint két koronát ért.) A korona állandó értékviszonyt teremtett a többi valutával szemben, s azt Európában bárhol szívesen elfogadták. A szilárd pénz a gazdasági stabilitás fontos elemét képezte.

A birodalmi méretű belső piac zavartalan működése érdekében azonos módon szabályozták a **fogyasztási adókat,** a **jövedékeket,** ugyanolyan szabályzatokat alkalmaztak a két állam postái és távírdái, vasútjai és hajózási vállalatai. Az egységesítés jegyében tértek át a modern mértékrendszerre az 1870-es években. (Magyarországon 1876. január 1-jén váltotta fel hivatalosan a méter, a kilogramm és a liter a helyi mértékegységek zűrzavarát.) A két ország vállalatai, iparosai és kereskedői szabadon telepedhettek meg a Monarchia határain belül bárhol, miként a munkát keresőt sem akadályozta a belső határ.

Akkoriban is, utólag is rengeteg vita folyt arról, hogy Magyarország számára inkább előnyökkel vagy hátrányokkal járt-e a birodalom gazdasági közösségébe való tartozása. Egyetlen szóval aligha lehetne megválaszolni a kérdést. A birodalom közös piacán szabadon áramlott az áru, a tőke és a munkaerő. A közép-európai térség eltérő adottságú és különböző fejlettségű régiói jól kiegészítették egymást. Ausztria–Magyarország az európai piac szerves részét alkotta, élénk külkereskedelmet folytatott és nagy mennyiségű külföldi tőkét fogadott, miközben maga is vitt ki, főleg a Balkánra. A Habsburg-országokat egységes közlekedési hálózat és fejlett bankrendszer fogta össze. A gazdasági közösség fenntartása, illetve feltételeinek meghatározása már nem a központi kormányzat akaratán, hanem a két ország megegyezésén múlott.

Ugyanakkor a közös vámterület elfogadásával Magyarország lemondott az önálló vámpolitikáról, a gazdaságfejlesztés egyik leghatékonyabb eszközéről. A közös vámterület bizonyos mértékig konzerválta a birodalom két fele közötti évszázados munkamegosztást: a mezőgazdaság termékei számára hatalmas, védett piacot biztosított, ugyanakkor hátráltatta az ipar egyes ágazatainak – elsősorban a textiliparnak – a kifejlődését. Még a

5 korona

Osztrák Nemzeti Bank · 1816-ban alakult, forma szerint magánbankként. A Habsburg Birodalom felbomlásáig a jegybank szerepét töltötte be, 1878-tól Osztrák–Magyar Bankként. A dualizmus leképezéseként a bécsi és budapesti főintézetek élén külön-külön igazgatóság állt. [FZ]

fogyasztási adó · Meghatározott termékek vagy szolgáltatások lakossági fogyasztása után felmerülő befizetési kötelezettség, a közvetett adók egyik fő formája. A tőkés gazdaságokban az adóztatás egyik legfontosabb módja. A fogyasztási adót az áruk és szolgáltatások árába építik be. A fogyasztó által viselt adót a forgalmazónak kell befizetni. [FZ]

jövedék · Az állami egyedárusággal egybekötött fogyasztási adó. A dualizmus idején a só, a dohány és a lottó volt jövedéki „termék". [FZ]

ipar- és kereskedőtársulat · Az iparosok és kereskedők közös érdekeinek előmozdítására minden hatósági jogkör nélkül, önkéntes alapon létrejött társadalmi szervezet. Alapításukat az 1872-es első ipartörvény tette lehetővé, mintegy az ekkor megszüntetett céhek helyett. A szakmánként vagy szakmacsoportonként létrejött szervezetek az ipartestületek felállítása után sokat vesztettek jelentőségükből. [FZ]

kereskedő és ipartestületek · A képesítéshez kötött iparágakban dolgozó iparosok kötelező tagságon alapuló, hatósági jogkörrel is felruházott érdekképviseleti szerve. Felállításukat az 1884 évi 17. tc. kötelezővé tette a városokban, illetve azokban a helységekben, ahol a képesítéshez kötött ipart űzők száma elérte a százat. A testületek fő célja a tagok közötti rend fenntartása, illetve érdekeik előmozdítása. [FZ]

Gyáriparosok Országos Szövetsége (GYOSZ) · A magyar ipari nagy- és középburzsoázia érdekképviseleti szervezete 1902–1948 között. Chorin Ferencnek, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. vezérigazgatójának kezdeményezésére alakult 1902. május 29-én. Jelentős anyagi erővel a háta mögött tekintélyes politikai befolyással is rendelkezett, amelyet a merkantil érdekek érvényesítésére használt. Emlékiratok, felterjesztések formájában foglalt állást gazdaságpolitikai kérdésekben. A munkásmozgalommal szemben is szervezte a munkaadók együttműködését. [FZ]

Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) · A Széchenyi István által alapított Lófuttató Társaság két év múlva az Állattenyésztő Társaság, majd 1835-ben a Magyar Gazdasági Egyesület nevet vette fel. Fontos szerepet játszott a korszerű mezőgazdasági ismeretek és módszerek terjesztésében. A század második felében lényegében a közép- és nagybirtok érdekvédelmi szervezeteként működött. [FZ]

Magyar Gazdaszövetség · A nemesi eredetű kisbirtokosok, illetve a birtokos parasztság érdekvédelmi szervezete. 1896 novemberében alakult, Károlyi Sándor grófnak, az agrárius mozgalom vezéralakjának kezdeményezésére. Szorgalmazta a nagytőke korlátozását, a kisipar és a kisbirtok védelmét, a szövetkezetek alakítását. [FZ]

cselédtörvény · Az 1876. évi XIII. törvénycikk, amely a gazda és a cseléd viszonyát szabályozta. A patriarchális elemeket is tartalmazó szabályozás a polgári jogegyenlőség kirívó sérelmét jelentette, hiszen a szerződéses jogviszonyt egyoldalúan a munkaadó javára szabályozta. (Például a cseléd csak akkor mondhatott fel, ha gazdája nem fizette ki bérét, egyéb esetben hatósági kényszerrel is vissza lehetett tartani a távozni kívánót.) [FZ]

váltótörvény · A váltók (fizetési ígérvények vagy adóssági kötelezvények) forgalmát, tágabb értelemben a kereskedelem és pénzforgalom jogviszonyait szabályozó törvény. [FZ]

védjegyoltalom · A védjegy az árujelzők egyik fajtája. Az árujelzés akkor válik védjeggyé, ha azt az iparjogvédelmi hatóság lajstromba veszi. A lajstromozás kizárólagos jogot biztosít a védjegy használatára. [FZ]

Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete · 1879-ben állami támogatással alakult azzal a céllal, hogy a kisbirtokosoknak a vidéki hitelintézeteknél alacsonyabb kamatú hiteleket nyújtson. [FZ]

Magyar Ipari és Kereskedelmi Bank · 1890-ben német és osztrák tőkével alapították, kifejezetten az iparfejlesztés támogatására. Elnöke Tisza István lett. Főként új iparágak meghonosítását tervezte, de a gyakorlatban inkább meglévő üzemek modernizálásában vett részt. Az állam az 1890-es évektől ezen keresztül folyósított kölcsönöket a támogatandó vállalkozásoknak. 1902-ben a bank romániai petróleumüzletei miatt megbukott. [FZ]

szubvenció · Támogatás, visszatérítés; rendszeresen alkalmazott állami gazdaságtámogatási eszköz (leggyakrabban az export ösztönzését célozza). A termelési ár és a világpiaci ár közötti különbséget az állam megtéríti az exportőrnek. Általában olyan iparágak exportjának fejlesztésére nyújtják, amelyek enélkül veszteségesek lennének. [FZ]

mezőgazdaságra nézve sem volt egyértelmű a védett birodalmi piac jótékony hatása, hiszen így kevésbé kényszerült rá a termelés belterjesebbé alakítására, modernizálására.

ÁLLAM ÉS GAZDASÁG

A felzárkózni akaró országokban – így hazánkban is – az állami intézmények igen fontos szerepet játszottak a gazdasági fejlődés előfeltételeinek megteremtésében, kereteinek kialakításában és a fejlődés ösztönzésében. *Államférfiaink, kik érezték, hogy századok mulasztásait kell rövid idő alatt pótolnunk, kezdettől fogva tisztában voltak vele, hogy erre a társadalom egymagában nem képes, s hogy nálunk az államra sokkal nagyobb szerep vár, mint oly államokban, melyek fejlődése normálisan folyt* – írta a korszak banktörténetében Vargha Gyula.

Először is megteremtették azokat az intézményeket, amelyek az államhatalom és a gazdaság közötti kommunikációt szolgálták. A gazdaság ügyeivel három minisztérium foglalkozott: a pénzügy-, a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi, valamint a közmunka- és közlekedésügyi minisztérium. 1889-ben a földművelésügy önálló tárcává vált, helyette a közlekedésügyet kapcsolták össze az iparral és kereskedelemmel. A gazdaságpolitika alakításában fontos szerepet játszottak a parlament pénzügyi és gazdasági bizottságai, de a gazdaságot érintő jogszabályok előkészítése során kikérték az érdekelt szakmai szervezetek és érdekképviseletek véleményét is. Ilyenek voltak a helyi **kereskedő- és ipartársulatok,** illetve **testületek,** a regionális kereskedelmi és iparkamarák, országos szinten az Országos Iparegyesület, később a **Gyáriparosok Országos Szövetsége** (GYOSZ) is. Az agrárérdekeket az **Országos Magyar Gazdasági Egyesület** (OMGE), valamint a századvégen alapított **Magyar Gazdaszövetség** képviselte.

A korszak egészét jellemző liberális magyar gazdaságpolitika fő feladatának azt tekintette, hogy biztosítsa a magánvállalkozás szabad kifejlődésének feltételeit, mindenekelőtt a gazdasági tevékenység jogi kereteit. A dualizmus évtizedeiben született törvények tekintélyes hányada szolgálta a kapitalizmus gazdasági jogrendjének megteremtését.

A kiegyezés utáni években eltörölték az utolsó feudális eredetű járadékokat (például szőlődézsma) és földesúri előjogokat (pálinkafőzés, bolt-, kocsma- és mészárszéknyitás). A volt jobbágyok 1871-től végre *teljes tulajdoni és rendelkezési joggal birtak* földjeiken, s kialakultak a végleges polgári földbirtokviszonyok. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak munkajogi viszonyait az úgynevezett **cselédtörvény** szabályozta. A földtulajdonviszonyok rendezettségét biztosították a telekkönyvezésről, a kisajátításról és az örökösödés rendjéről szóló törvények. A természeti kincsek körültekintő kiaknázását az erdőtörvény, a halászati és vízjogi törvény ga-

rantálta, de kiterjedt a törvényhozók figyelme az állat-egészségügyre, az ár- és belvíz elleni védekezésre, valamint a talajjavításra is.

A tőkés hitelviszonyok és a kereskedelem fejlődése megkövetelte a jogszabályok állandó korszerűsítését. A forgalmi szféra zavartalan működését szolgálta az új **váltótörvény,** a csődtörvény, az egységes mértékrendszer bevezetése, az értékpapír-forgalom, a zálogüzletek, a földhitelintézetek vagy éppen a **védjegyoltalom** törvényi szabályozása.

Az iparűzés feltételeit és az iparban dolgozók munkaviszonyait több törvény is szabályozta. Foglalkozott a törvényhozás a munkahelyek egészségügyi normáival, a vasárnapi munkaszünettel, a munkások betegsegélyezésével és balesetvédelmével is.

A jogszabályalkotás mellett a másik fontos gazdaságpolitikai eszköz a külgazdasági kapcsolatok befolyásolása, a külkereskedelem és a vámrendszer szabályozása lehetett. Bár ennek az eszköznek az *önálló* alkalmazásáról Magyarország a gazdasági kiegyezésben lemondott, de a kormány és a törvényhozás befolyásolhatta azok alakulását. A közös vám- és kereskedelempolitikában elsősorban a magyar mezőgazdaság és az osztrák ipar érdekeit kellett közös nevezőre hozni.

A magyar politikai elit maga is megosztott volt a gazdaságpolitika távlati céljait illetően. A dualista korszak egészén végighúzódott az agrárius és a merkantil tábor vitája. Abban még egyetértés mutatkozott, hogy *Magyarország nem lehet többé [kizárólag] mezőgazdasági állam... csak ha együttal áttérünk az iparra, fogunk gazdaságilag is, államilag is, culturailag is megállhatni mint nemzet Európában.* Ám abban már élesen különböztek a vélemények, milyen mértékű és milyen ütemű iparosodásra van szükség, s hogy ezért milyen áldozatot kell hoznia a társadalomnak. A merkantil tábor szerint az iparfejlesztés érdekeinek kell alárendelni az egész gazdaságpolitikát, s ezt kell a kereskedelmi és vámpolitika középpontjába állítani. Ebből a szempontból persze a közös vámterület egyértelműen akadálynak, hátránynak számított. A legelfogultabb agráriusok ezzel szemben csak a mezőgazdaság érdekeinek alárendelt, annak nyersanyagait feldolgozó szerény iparosodást tartottak kívánatosnak.

Az 1870-es évek végére azután egyetértés alakult ki a tekintetben, hogy az államnak elsősorban a kiegyensúlyozott fejlődést kell elősegítenie a maga eszközeivel – sem erőltetett iparosítás, sem az agrárérdekek egyoldalú érvényesítése nem lehet elfogadható. Ennek a célnak a jegyében az állam főleg azokat a hatalmas tőkéket igénylő, de csak lassan megtérülő infrastrukturális beruházásokat vállalta magára, amelyek a magánvállalkozások erejét meghaladták (folyószabályozások, utak, vasutak és hidak építése, a fiumei kikötő fejlesztése). Az állam építette ki a gazdaság számára fontos háttérintézmények hálózatát is (például Meteorológiai Intézet, Földtani Intézet, kultúrmérnöki hálózat, állat-egészségügyi hatóság, minőségvizsgáló intézetek).

Az állam egyes kiemelt célok érdekében közvetlenül is részt vett a hitelezésben, például a **Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetén** vagy a **Magyar Ipari és Kereskedelmi Bankon** keresztül. Az 1880-as évek elejétől megkezdődött a magánvállalkozások, mindenekelőtt a gyáripar és egyes mezőgazdasági ágak támogatása. Hosszú távú (15 éves) adókedvezményeket, sőt adómentességet biztosítottak egyes iparágak új üzemeinek. 1890-től kölcsönökkel, sőt a századforduló után vissza nem térítendő segélyekkel, **szubvenciókkal** is segítette az állam az iparfejlődést. A kedvezményeket és támogatásokat azok az iparágak kapták, amelyek a belső piac számára fontos cikkeket állítottak elő (mezőgazdasági gépgyártás), vagy amelyek átmenetileg válságba kerültek (szeszgyártás), illetve amelyek a Monarchia közös vámterületén csak támogatással tudtak megerősödni a fejlettebb osztrák–cseh ipar versenyével szemben (textilipar).

Az ipartámogatás másik eszközét az állami megrendelések jelentették. Nemcsak az állam közvetlen szükségleteit (például a honvédség, csendőrség, rendőrség fegyverzetét és ruházatát) kellett hazai forrásból beszerezni, hanem az állami vállalatokét is. A századvégen például a legnagyobb vállalat, a MÁV összes vásárlásainak 90 százaléka hazai forrásból származott. A századfordulótól kezdve a közös hadsereg is köteles volt beszerzéseit a kvóta arányában Magyarországon intézni.

A gazdaságfejlesztés hatékony eszközének bizonyult a Baross Gábor minisztersége alatt bevezetett vasúti díjszabási rendszer. Kiemelt kedvezményeket kaptak például az exportszállítmányok, egyes iparcikkek vagy a műtrágya-behozatal.

Végül, de nem utolsósorban jelen volt az állam a gazdaságban befektetőként és vállalkozóként is. Nemcsak a már említett infrastrukturális beruházások finanszírozójaként, hanem földbirtokok, erdők, bányák és gyártelepek tulajdonosaként is. A meglévő állami vasműveket korszerűsítették (például Vajdahunyadon), újakat építettek (Diósgyőrben), és felépült az államvasutak budapesti gépgyára. Az 1868-ban alapított Magyar Államvasutak pedig a vasutak államosítása révén húsz év alatt az ország legnagyobb vállalatává hízott.

A korszak végén állami tulajdonban volt az állótőke-állomány egynegyede. Az állami vagyon 70 százalékát a közlekedési és hírközlési berendezések tették ki. Az állami üzemekben dolgozott minden kilencedik ipari munkás, s az ipari termelés egynyolcadát az állami szén-, érc- és sóbányák, vasművek, gépgyárak, dohánygyárak és nyomdák állították elő.

AZ ÁLLAMHÁZTARTÁS

Az önálló államháztartás és önálló pénzügyigazgatás megteremtésére a kiegyezés után került sor. A kiegyezéskor hivatalba lépett pénzügyminiszter, Lónyay Menyhért helyzete sem volt sokkal könnyebb, mint 1848-as

100 korona

elődjéé, Kossuth Lajosé. *Az 1867-ik év elején… üresek voltak a pénztárak… Az adók az első hetek alatt csaknem egészen megszűntek befolyni, minthogy a nép nem volt hozzászokva az önkéntes fizetéshez.* (Az önkényuralom évei alatt megszokta, hogy adót nem fizetni nemzeti erény.) Az alkotmányos korszak első két évében még úgy-ahogy sikerült egyensúlyban tartani a kiadásokat és bevételeket. 1869-től kezdve azonban megkezdődött az állam eladósodása, s 1889-ig minden zárszámadás jelentős hiányt mutatott.

Mire költötte a dualista állam a pénzét, s miből fedezte kiadásait?

A modern állammal szemben polgárai egyre szélesebb körű igényeket támasztottak, s az állam egyre több feladat ellátását vállalta magára. Természetesen ehhez egyre több pénzre volt szüksége, amelyet elsősorban polgáraitól szerezhetett. A polgári állam ezért a társadalom által előállított értéknek lényegesen nagyobb hányadát vonta saját hatókörébe, s osztotta újra, mint elődei.

A kiadások – s vele együtt az adók – ugrásszerű növekedése már az önkényuralom éveiben megkezdődött, s folytatódott a kiegyezés után is. Magyarországon – mint általában a kapitalista fejlődés útján késéssel indult országokban – a közkiadások céljára a nemzeti jövedelemnek nagyobb hányadát vették igénybe, mint az egykorú nyugat-európai országokban: a korszak végén mintegy egynegyedét (a közüzemeket is figyelembe véve egyharmadát). A kiadások gyors növekedése szükségszerűen következett abból a türelmetlenségből, amellyel pótolni akarták a „századok mulasztásait".

Először is ki kellett építeni az önálló államigazgatás apparátusát. Az állami alkalmazottak száma az első hat év alatt több mint kétszeresére, 11 ezerről 23 ezerre emelkedett. A nagy nemzeti vívmány, a honvédség felállítása is sokba került, de a kormány tekintélyes tagja, Eötvös József is jelentős összegeket harcolt ki az oktatásügy fejlesztésére. (A korszak egészét tekintve az oktatási és kulturális kiadások növekedtek a legdinamikusabban. Nemcsak összegük sokszorozódott meg – 1890 és 1913 között például kilencszeresére –, hanem a költségvetésen belüli arányuk is: míg a korszak elején az állami kiadások alig 2 százalékát, a végén már 10 százalékát fordították a közműveltség emelésére.)

Az első években az összes állami kiadás egyötödét költötték az igazgatásra, igazságszolgáltatásra, honvédségre és oktatásra. Állandó kiadási tételt jelentett a közös ügyek költségeinek fedezésére átutalt összeg, valamint a birodalom átvállalt adósságainak kamata és törlesztőrészletei (a költségvetés minden negyedik forintját erre fizették ki). Még évtizedeken át törlesztették a jobbágyfelszabadítás árát (az úgynevezett földtehermentesítést) az egykori földesuraknak, a veszteséges vasútépítő cégeknek pedig a **kamatbiztosítást** (ez a két kötelezettség emésztette fel a költségvetés egynyolcadát). A kiadások több mint egyharmadát fordították

kamatbiztosítás · Egyes, különösen közhasznúnak tekintett beruházásoknál az állam meghatározott időre kötelezettséget vállalt, hogy amennyiben a vállalkozás nyeresége nem éri el a befektetett tőke banki kamatait, akkor a különbözetet megfizeti a vállalkozásnak. Elsősorban az infrastrukturális beruházások esetében vállalta át így az állam a befektetők kockázatát. [FZ]

konvertálás · Átváltás. Itt olyan technikai művelet, amelynek során valaki pénzt vagy más értékhordozót (például kötvényeket) más pénznemre vagy más értékűre bevált, cserél. Magyarországon az 1890-es években elsősorban az államkölcsön-kötvények átváltását értették alatta. [FZ]

Vaskapu-szoros szabályozása · A Vaskapu-szoros első szabályozására az 1830-as években Széchenyi István vezetésével került sor. A sziklák és zúgók miatt azonban nagyobb hajók továbbra sem közlekedhettek az Al-Dunán, ezért 1889 és 1899 között újabb mederrendezésre került sor. [FZ]

progresszív adózás · Fokozatosan emelkedő kulcs szerinti adózás; a nagyobb jövedelmeknek nagyobb hányadát vonja el az állam adó formájában. [FZ]

adómentes létminimum · A jövedelmi adó kulcsának meghatározásakor a létminimum (a legkisebb jövedelem, amelyből még meg lehet élni) alatti jövedelmek adómentességet kaptak. Az 1909-es törvényben 800 korona évi jövedelemnél húzták meg ezt a határt. [FZ]

az állami üzemekre és beruházásokra.

A kiadások robbanásszerű növekedésével sokáig nem tudtak lépést tartani a bevételek, hiszen a közterheket nem lehetett korlátlanul emelni. A költségvetés növekvő deficitjét hosszú lejáratú külföldi államkölcsönökből fedezték. 1873-ig csak törvényekben meghatározott beruházásokra (vasútépítésre, fővárosi építkezésekre) vettek fel kölcsönöket, a nagy válság évében azonban már a napi kiadásokat sem tudták fedezni kisebb-nagyobb bécsi hitelek nélkül. A súlyos feltételekkel felvett hitelekkel azután a költségvetés lyukait tömögették, illetve a korábbi tartozásokat törlesztgették. Az államháztartás helyzete az 1880-as években javult lényegesen. Az európai pénzbőség következtében alacsonyabbak lettek a kamatok. A magyar gazdaságot magával ragadó konjunktúra idején javult az állam hitelképessége, így régebbi, kedvezőtlen feltételekkel felvett kölcsöneit is alacsonyabb kamatozásúakra **konvertálhatta** (6–7 százalékosról 4-re).

A Pénzügyminisztérium elnökségének épülete a budai Várban, 1899

Az államháztartás bevételi és kiadási oldalát az 1880-as évek végén, Wekerle Sándor pénzügyminisztersége alatt sikerült egyensúlyba hozni. A következő két évtizedben már csak hosszú távon megtérülő beruházásokra vettek fel hiteleket, mint például a **Vaskapu-szoros szabályozására,** út- és vasútépítésre. Nagyobb összegű államkölcsön felvételére majd a háború előtti években került sor, az erőteljesebb hadseregfejlesztés idején.

Magyarország közepesen eladósodott államnak számított a korabeli Európában. 1873 válságos évét leszámítva nem került csődközelbe, fizetési kötelezettségeit pontosan teljesítette. A dualizmus korában felvett hitelek túlnyomó részét jövedelmezően használták fel. Így – noha az adósság összege folyamatosan emelkedett – az adósságteher egyre kevésbé nyomasztotta az államháztartást. Míg a nyolcvanas évek közepén még az állami kiadások 45 százalékát, az 1910-es években alig egynegyedét kellett a hitelezőknek kifizetni.

1867 és 1914 között az állami bevételek és kiadások 7–8-szorosukra emelkedtek, és átrendeződött a kiadások szerkezete. Viszonylag kisebb terhet jelentettek már (noha összegük nőtt közben) a közös költségek és az adósságszolgálat, növekedett viszont a közigazgatásra és igazságszolgáltatásra, egészségügyre és oktatásra, valamint beruházásokra fordított kiadások aránya.

Miből fedezte az állam egyre növekvő kiadásait? Szóltunk már a rendszeressé vált államkölcsönökről. A bevételi oldal legnagyobb tételét azonban természetesen a „normális" állami jövedelmek: az adójellegű bevételek, illetve az állami üzemek nyeresége képezte. A kiegyezés után lényegében érvényben maradt a neoabszolutizmus korában bevezetett adórendszer. Ebben közel azonos súlyt képviseltek az egyenes és a közvetett adók. Az előbbieket a föld- és háztulajdon, illetve a jövedelem után fizették az adózók, az utóbbiakat pedig bizonyos árucikkek megvásárlásakor a fogyasztók. Fogyasztási adó terhelte a szeszes italokat, a húst és a cukrot. A sokkal magasabb jövedéki adóval a dohány és a só vásárlói, valamint a lottózók gyarapították az államkincstárt.

Az adórendszert folyamatosan igazították a gazdasági fejlődéshez. A modern szektorok megjelenésével és erősödésével új adónemeket vezettek be ezek megadóztatására, s e szektorok gyors fejlődésével adójuk egyre nagyobb jelentőséget nyert. A földadó ezzel szemben elveszítette meghatározó jelentőségét: míg a kiegyezés után még az adóbevételek 30, 1913-ban már csak 6 százaléka származott belőle! 1909-ben törvény született az adórendszer gyökeres reformjáról (bevezették a **progresszív adózást** és az **adómentes létminimum** fogalmát), de ennek rendelkezéseit a világháborúig nem ültették át a gyakorlatba.

Az adórendszer változásának másik jellemzője volt, hogy a vagyon és a jövedelem helyett egyre inkább a fo-

gyasztást igyekezett megadóztatni. A kiegyezéskor az egyenes és közvetlen adók aránya még közel azonos volt, 1913-ban viszont már az adóbevételek több mint kétharmada a fogyasztáshoz kapcsolódott.

Az adózók nemcsak az állami terheket viselték. Fizettek a megyének, a városnak vagy községnek és egyházuknak is, sőt ezek a terhek nagyobb mértékben növekedtek, mint az állami adók. A korszak végén a közkiadások háromnegyedét az állam, egynegyedét pedig a megyék és a települések használták fel.

TŐKE ÉS MUNKAERŐ

A kiegyezéskor remélt gyors gazdasági felzárkózás két legnagyobb akadályát a kortársak és a gazdaságtörténészek egyaránt a tőkeszegénységben és a szakemberhiányban látták. *A nemzet nem bírja a közgazdaság minden terén szükséges nagyobb intézményeket nemzeti erővel létrehozni. Összes vasútaink, összes nagyobb hitelintézeteink idegen tőkepénzeseknek képezik tulajdonát, s természetes ezután, hogy a nevezetesebb iparvállalatokat is csak a külföldiek hozhatják létre* – írta egy gazdasági folyóirat 1871-ben.

A 19. század második felében a fejlett országokban bőségesen képződött elhelyezésre váró tőke, s áramlása nem ütközött jogi akadályokba. 1855-ben 5 milliárd, 1890-ben már 40 milliárd, 1914-ben pedig már 112,5 milliárd forintnyi külföldi befektetéssel rendelkeztek a legfejlettebb országok. Ebből a hatalmas pénzfolyamból Magyarország is részesedett: a kiegyezéstől 1890-ig 2 milliárd forint érkezett hazánkba, ami azt jelentette, hogy ekkor a gazdaságba fektetett minden második forint külföldi eredetű volt. A kiegyezés utáni „Gründerzeit" éveiben még ennél is nagyobb, 60 százalék fölötti volt a külföldi tőke aránya. A gazdaság fejlődésével azután növekedett a belső felhalmozás, így a századforduló és a világháború között már csak a beruházások összértékének egynegyedéig vettek igénybe külföldi forrásokat. Igaz, ezekben az évtizedekben a külföldi tőke érdeklődése is csökkent e régió iránt, s inkább Dél-Amerikában, Oroszországban és a gyarmatokon kereste a gyümölcsöző kihelyezés lehetőségét.

A beáramló tőke fő forrása az 1890-es évek elejéig Ausztria volt, körülbelül a befektetések fele onnan származott. Mellette a francia és német pénzpiac elégítette ki leginkább a magyar gazdaság tőkeigényét, de nem volt jelentéktelen az angol, belga, holland vagy svájci jelenlét sem. A századforduló felé az osztrák részesedés csökkent, ezzel szemben a német tőke érdeklődése fokozódott, s megőrizte szerepét Franciaország is.

A külföldi tőke nagy része államkölcsönök formájában került a gazdaság vérkeringésébe. A tőkeimport kisebbik része közvetlenül a magánszektorba került: nagybankok **kötvényeket** bocsátottak ki külföldön, vagy magyar iparvállalatok, pénzintézetek részvényeiket a külföldi tőzsdéken dobták piacra. A tőkeimport ezen formáihoz képest viszonylag kevés pénzt fektettek be úgy, hogy a külföldi tőkés Magyarországon maga alapított vállalatot.

Az első évtizedekben a tőkehiányhoz hasonló akadályt jelentett a szakemberhiány. A beáramló új gépek és termelőeszközök alkalmazásához hiányzott a megfelelő szaktudással rendelkező munkaerő. A lakosság többsége írástudatlan volt, s az agrártársadalomból kiváltak nehezen szoktak az ipari munka által megkövetelt fegyelemhez. *A munkások betanítása a legnagyobb nehézségekbe ütközik, miután azok a műveltség igen alacsony fokán állnak, a gépekkel való bánást csak nehezen sajátítják el, és egy szabályozott iparvállalatnál okvetlenül megkívánt pontosság és rendszeretetnek majdnem teljes hiányán vannak, igen gyakran a munkától elmaradnak és másokkal pótlandók, kikkel a betanítás procedúráját ismét elölről kell kezdeni* – panaszolta egy külföldi vállalkozó.

Az ipari és **forgalmi szektorban** még évtizedekig kulcsszerepet játszottak a külföldi szakemberek. (A hetvenes években minden negyedik budapesti ipari munkás külföldön született!) Az ipar és a nagy infrastrukturális beruházások jobbára az iskolázatlan és szakképzetlen, a mezőgazdaság és az ipar között ingázó napszámos tömegekre számíthattak. A gazdaság szinte állandó munkaerőhiányban szenvedett: szakmunkásokból és betanított gépmunkásokból kevés volt. A század végére azonban lassan beértek az oktatásra fordított beruházások gyümölcsei. Az aktív népesség zöme ekkor már tudott legalább írni-olvasni. Az 1880-as, 1890-es években kiépült az ipari szakoktatás intézményrendszere. Többszörösére nőtt a pesti és a külföldi műegyetemek, valamint a gazdasági főiskolák hallgatóinak létszáma. Noha a nyugatról érkező mérnökökre, technikusokra és szakmunkásokra még mindig szükség volt, számuk – és főleg arányuk – folyamatosan csökkent.

A MEZŐGAZDASÁG ÁTALAKULÁSA

A jobbágyfelszabadítástól a világháborúig eltelt évtizedekben gyökeres változáson ment át a mezőgazdaság. Ebben az időszakban alakult ki a máig létező termelésszerkezet, s ekkor lett az ország Európa jelentős gabonaexportőrévé. Ekkor vált árutermelővé az egész mezőgazdaság: a birtokos parasztság s az úri birtokosok a nagyobb jövedelem érdekében, a kis- és szegényparasztság pedig jórészt kényszerből (hiszen legalább az adó fizetéséhez pénzre volt szüksége).

Az agrárágazat sokat veszített súlyából a korszak folyamán. A kiegyezés idején még Magyarország teljes nemzeti jövedelmének 60 százalékát, az anyagi szektorokénak (ipar, szállítás, mezőgazdaság) háromnegyedét a mezőgazdaság állította elő. Részesedése az első világháború előtti évekre 44 százalékra csökkent, igaz, még így

is a nemzetgazdaság legjelentősebb tényezője maradt. A korszak elején a lakosság 75, a végén 62 százaléka élt a mezőgazdaságból. Az egész időszakot tekintve a mezőgazdasági termelés növekedése lassult: az első évtizedek évi 3–4 százalékos bővülése a 20. századra 1,7 százalékra csökkent, miközben az ipar és a szolgáltatások évente 4–5 százalékkal növelték termelési értéküket.

A jobbágyfelszabadítás után egészségtelen birtokszerkezet jött létre. A termőterület felét birtokló 100 hold alatti, túlnyomórészt paraszti gazdaságok 35 százaléka 5 holdnál kisebb, így fejlődésképtelen volt, sőt birtokosának még a létfenntartást sem biztosította. Ugyanakkor a mezőgazdaságilag hasznos terület egyharmadát az 1000 hold feletti nagybirtokok foglalták el, nagyrészt a szabad birtokforgalomból kizárt **hitbizományok** formájában.

A mezőgazdasági termelés sajátosságai tájegységek és birtoktípus szerint is változtak. A Tiszántúlon például a nagybirtokot éppúgy az egyoldalú gabonatermelés uralta, mint a paraszti parcellákat, a nyugat-magyarországi földbirtokosokat és parasztokat viszont a szarvasmarha-tenyésztés fejlesztése, illetve a takarmánytermesztés foglalkoztatta elsősorban. A munkaigényes kapásnövények esetében a birtoktípus a választóvonal: ezeket (a cukorrépa kivételével) a parasztgazdaságok termelték. A legtöbb gondozást igénylő zöldségféléket pedig főleg a kis- és törpebirtokosok vitték ki a konyhakertből a szántóföldre.

A technikai-technológiai fejlődést elősegítette a szakoktatási hálózat bővülése, a magyar nyelvű szakirodalom gyarapodása, színvonalának emelkedése. Kiépült a mezőgazdaság szakmai érdekképviseletének rendszere. A legrégebbi, legnagyobb befolyással rendelkező szervezet a nagybirtokos érdekeket képviselő Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) volt. Az 1896-ban alapított Magyar Gazdaszövetség a birtokos paraszti rétegeket is képviselte. A szövetség támogatásával indult el a szövetkezeti mozgalom: a falusi hitel-, fogyasztási és értékesítési szövetkezetek a háború előtt már milliós tagsággal rendelkeztek. Közülük a legismertebb a Magyar Gazdaszövetség fogyasztási és értékesítő szövetkezete, közismert nevén a **Hangya** volt. A szövetkezetek azonban nálunk nem váltak a gazdaság olyan fontos tényezőjévé, mint például Skandináviában.

kötvény · Fix kamatozású értékpapír, amely tulajdonosa (a hitelező) számára előre rögzített, állandó nagyságú kamatlábbal számított kamatot biztosít. [FZ]

forgalmi szektor · A gazdaságnak a termelés és fogyasztás közötti kapcsolatot megteremtő ágazata. Ide tartozik a kereskedelem, a szállítás, a tárolás, a csomagolás és a pénzforgalom lebonyolítása. [FZ]

hitbizomány · A családon belül meghatározott rend szerint öröklődő, feloszthatatlan és elidegeníthetetlen, ezáltal a birtokforgalomból kizárt földbirtok. Alapításukat az 1687. évi IX. törvénycikk tette lehetővé, s az királyi jóváhagyáshoz volt kötve. 1848-ig 31, 1914-ig további 64 hitbizományt alapítottak, főleg nagybirtokos arisztokraták, összesen mintegy 2,3 millió kat. hold területtel. [FZ]

Hangya · Teljes nevén „Hangya" Termelő, Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet. 1898-ban alakult. A kereskedelem profitorientált formáinak kiiktatására törekedett. Falusi bolt- és felvásárló hálózatot épített ki, hogy ezek révén elősegítse a kis- és középbirtokos parasztság felemelkedését. A korszak végén mintegy 2200 helyi szövetkezet működését fogta össze a Hangya, amely ekkor már hatalmas raktárakkal és élelmiszer-ipari üzemekkel is rendelkezett. 1947-ben szűnt meg. [FZ]

A mezőgazdaság versenyképességének biztosítása érdekében megfogalmazódott az állami támogatás igénye. Az ágazat érdekeit képviselő politikai erő, az agrárius mozgalom sürgette a mezőgazdasági védvámok bevezetését, az agrárhitelezés állami támogatását. A szociális feszültségeket telepítésekkel kívánták enyhíteni. Noha az agráriusok a kormánypolitika befolyásolásában is értek el sikereket (a nyolcvanas évek közepétől kezdve bevezetett védővámokkal legalább a Monarchia piacá-

A Baracskai Hangya Szövetkezet, 1910-es évek

A Pesti Hengermalom, 1900 körül

tól sikerült távol tartani a konkurenciát, s gyakorlatilag monopolizálni azt), a mezőgazdaság fejlődése elsősorban nem az állami beavatkozásnak, hanem a piaci kihívásokhoz való alkalmazkodásnak volt köszönhető.

A IPAR FEJLŐDÉSE

Magyarország ipara a kiegyezés idején – egy-két iparágat leszámítva – még alacsony szinten állt. A kibontakozó iparosodás szűk és elmaradott kézműipari alapokra támaszkodhatott. (A céhrendszert is csak 1872-ben számolták fel teljesen.) Az aktív népességnek mindössze egytizede élt iparból vagy bányászatból. Az ipar növekedési üteme azonban a dualizmus korában lényegesen meghaladta a mezőgazdaságét, aminek eredményeként a háború előtt már ez a szektor adta a nemzeti jövedelem harmadát. Az iparból élők száma ugyan folyamatosan növekedett, de a foglalkozásszerkezetben áttörést még nem hozott: 1913-ban is alig minden ötödik kereső talált megélhetést az iparban.

A gazdaság adottságai meghatározták a fejlődés irányát: az agrárországban a modern iparosodás vezető ágazatává az élelmiszeripar lett. Malomiparunk már az 1860–1870-es években a világ élvonalába került, Budapest pedig az 1890-es évekig a Föld legnagyobb malomipari központja volt (ekkor előzte meg Minneapolis). A magyar malomipar nagy mennyiségű balkáni importgabonát is feldolgozott. Ezekben az évtizedekben rakták le a nagyipari húsfeldolgozás alapjait is, többek között olyan üzemek, mint a Herz és Pick szalámigyárak. A cukorgyártás főleg az állami iparpártolásnak (az adómentesség biztosításának) köszönhette felvirágzását az 1890-es években. A nemzetközi mércével mérve is jelentősnek mondható szesz-, dohány- és fafeldolgozóipar aknázta ki a mezőgazdaság nyersanyagbázisát. A nagyipari fejlődés – az élelmiszeriparon kívül – a gépiparban, a téglagyártásban, a papír- és nyomdaiparban bontakozott ki legkorábban. A többi iparágat az 1880-as évekig még a hagyományos kisüzemek és technikák jellemezték, a termelés a hazai fogyasztásnak is csak kis részét fedezte.

Magyarországon az ipari forradalom kezdetét az 1880-as évekre tehetjük. A gazdaság ekkor jutott el a rendszeres növekedés szakaszába, azaz teljesítménye ettől kezdve évről évre gyorsabban emelkedett, mint ahogy a népesség gyarapodott. Ebben az évtizedben kezdődött meg a bőr- és üvegipar korszerűsítése, ekkor vetették meg több, élvonalbelinek számító iparág alapjait (cellulózgyártás, olajfinomítás, műtrágyagyártás, elektrotechnikai ipar), s a meglevő iparágak többsége is új lendülettel terjeszkedett (téglagyártás, kohászat, gépgyártás, söripar; a cukoripar pedig ekkor vált képessé az önellátásra, majd exportra).

Az iparszerkezet azonban féloldalas maradt: a fejlettebb osztrák–cseh versenytársak árnyékában a magyar textilipar lassan fejlődött, csak a század elején gyorsult fel növekedése az állami ipartámogatás segítségével.

A nehézipar vezető ágazatává a gépgyártás vált. A gépi munka térhódítása, a vasúthálózat kiépülése, a hajóforgalom fejlődése állandó ösztönzést jelentett a gépiparnak. A Budapesten összpontosuló iparág vezető vállalatai közül a **Ganz-gyár** elsősorban saját találmányainak köszönhette fejlődését. A **Láng-gépgyár** a kor fő energiaforrásának, a gőzgépnek a gyártására rendezkedett be. A mezőgazdaság – még a gépesítés lassú üteme mellett is – egyre növekvő keresletet biztosított a mezőgazdasági gépgyártás számára.

A 20. század elején, részben a közös hadsereg fejlesztéséből adódó lehetőségek, részben az exportlehetőségek megteremtették és megerősítették a hadiipart. A hadiszállításoknak köszönhetően nőtt az ország egyik legnagyobb ipari komplexumává a csepeli **Weiss Manfréd-**

konszern, a Monarchia legnagyobb ágyúgyárát pedig Győrött rendezték be 1913-ban.

A szénbányászat növekedése is felgyorsult. Ebben a vasúti közlekedés és a gőzhajózás fejlődése, a szén szélesedő ipari felhasználása és háztartási tüzelőanyagként való elterjedése egyaránt szerepet játszott.

Az építőiparban foglalkoztatottak száma, a hatalmas városépítési tevékenységnek köszönhetően, ötszörösére emelkedett a korszak folyamán. A nagy emeletes bérházak, középületek építése kedvezett a nagyobb vállalkozások kifejlődésének. Igaz, az építőiparban még alig kezdődött meg a gépesítés, így a munka jellege ezeknél alig különbözött a kisiparitól.

A gyáripar termelési értéke 1898 és 1913 között megduplázódott. A nehézipar három nagy körzetben koncentrálódott: a Felvidéken a Gömör-Szepesi-érchegységben, délkeleten Hunyad és Krassó-Szörény megyében, illetve Budapesten és környékén. Gyorsan nőtt a nagyvállalatok száma: 1890-ben még csak 11, húsz évvel később már 36 gyár foglalkoztatott ezernél több munkást. Ezek többsége a vas- és gépgyártás területén jött létre, és zömük részvénytársasági, illetve állami tulajdonban volt. A háború előtt közel ötezer gyár dolgozott az országban, s ezek szolgáltatták a feldolgozóipar termelésének kétharmadát (egyharmadát a több százezer kisüzem, illetve önálló iparos állította elő).

A fejlődés persze nem volt egyenletes a dualizmus fél évszázada folyamán. A kiegyezés utáni gründolási lázat

Ganz-gyár · Ganz Ábrahám 1845-ben alapított Budán vasöntödét. A két évtized alatt – főleg Ganz találmányának, a kéregöntésű vasúti kereknek köszönhetően – nagyüzemmé növekedett gyárat 1869-ben részvénytársasággá alakították. A Magyar Általános Hitelbank érdekkörébe tartozó vállalat több hazai és monarchiabeli gyár felvásárlásával, illetve új részlegek (például villamossági gyár) kiépítésével a korszak folyamán az egyik legnagyobb hazai ipari konszernné nőtt. [FZ]

Láng-gépgyár · Láng László 1868-ban alapította kis gépjavító műhelyét, amely 1873-tól kezdett gépgyártással foglalkozni. Fő profilja fokozatosan a gőzgépgyártás lett: a kilencvenes évek elején már a gyár fedezte az egész ország gőzgépszükségletét. A családi vállalat 1911-ben a Magyar Általános Hitelbank közreműködésével részvénytársasággá alakult. [FZ]

Weiss Manfréd-konszern · Weiss Manfréd 1882-ben bátyjával együtt kis konzervüzemet alapított. 1892-ben helyezték át ekkor már tölténygyártással is foglalkozó üzemüket Csepelre, s ekkortól indult gyors fejlődésnek, elsősorban a hadsereg megrendeléseinek köszönhetően. A növekedés a háború alatt és a két világháború között is töretlenül folytatódott. [FZ]

Műhely a budapesti Láng-gépgyárban, 1900-as évek

„Pártoljuk a hazai ipart!", képes levelezőlap, 1902

az 1873-as bécsi tőzsdekrach hűtötte le. Ezután a legtöbb iparág számára a hosszabb-rövidebb pangás időszaka következett. A válság bénító hatása csak a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek első felében kezdett oldódni. Az új vállalkozások száma 1885-től mutatott erősebb emelkedést, de a nagy fellendülést csak az 1890-es évek hozták meg. Az iparfejlődés meggyorsulásában az 1881-es és 1890-es ipartámogató törvények hatása is érvényesült (egyes iparágak új gyárai 15 évi adómentességet kaptak). Az 1890-es évekre a gyáripar fejlődőképes üzemei részvénytársasággá alakultak, a nagyipar új alapításai pedig eleve így jöttek létre. A technikai fejlődés által igényelt, egyre növekvő tőkét ugyanis már csak ilyen formában lehetett előteremteni. A 19. század végétől az iparfejlődés a nagy monopóliumok kialakulása irányába tartott. Előrehaladt az ipari vállalatok és a bankok összefonódása is.

A gyáripar megteremtése és növekedése nem vezetett a kisipar eltűnéséhez. A gyárak ugyan az 1880-as évek végén már több embernek adtak megélhetést, mint a hagyományos kisipar, azért az az első világháborúig dinamikusan fejlődött. Legnagyobb létszámú ágazatai a lakosságot látták el közszükségleti cikkekkel. Az iparosok többsége a ruházat készítésével és javításával foglalkozott. Meghatározó szerepet töltött be a kisipar az élelmiszer-ellátásban (pékek, cukrászok, mészárosok). A vas- és fémipar legnépesebb szakmája a kovácsoké volt, akiknek főleg a lófogatú járművek biztosítottak munkát.

Baross Gábor szobra a Keleti pályaudvar előtt, 1898

A KÖZLEKEDÉS FORRADALMA

Az infrastruktúra fejlesztése a gazdasági modernizáció szempontjából központi jelentőséggel rendelkezett. A dualizmus korában a beruházások több mint felét fordították ennek két területére: a vízépítésre és a vasúthálózat kiépítésére. A hatalmas méretű munka a század végére gyökeresen átalakította az ország természeti arculatát: az alföldi folyókat kiegyenesítették, gátak közé szorították, a belvizeket és mocsarakat csatornákba vezették, az országot behálózták a vasúti töltések és a távíróvezetékek.

A kiegyezés idején az ország 2160 km hosszú vasúthálózattal rendelkezett. A következő 7 év

alatt ennek közel kétszeresét, 4100 kilométernyi sínpárt fektettek le. A vasutak ugyan magántőkéből épültek, de az állam garantálta a befektetőknek az 5–6 százalékos kamatot. A kamatbiztosítási rendszer bombabiztos üzletté tette a vasútépítést, s az a panamák melegágyává vált. A zajos botrányok a vasútépítés állandó kísérőivé váltak; a részvényeket kibocsátó bankok és vállalkozók, az engedélyeket kijáró politikusok hatalmas összegeket vágtak zsebre, miközben az állam állta a felelőtlen gazdálkodás számláját.

Az 1873-as gazdasági válság közel egy évtizedre erősen lelassította a vasúthálózat növekedését. 1882-től azután ismét gyors tempóban épültek az új vonalak: 1890-ben a vasutak hossza meghaladta a 11 ezer kilométert. Az állam ekkor már építtetőként is nagyobb szerepet vállalt a beruházásokban. A kamatbiztosítás körüli visszaélések miatt 1880 és 1891 között csaknem az összes fővonalat állami tulajdonba (az Államvasutak kezelésébe) vették. A „vasminiszter", Baross Gábor irányítása alatt a vasúthálózat a gazdaságélénkítés egyik legfontosabb eszközévé, a MÁV pedig hatalmas és jól jövedelmező közüzemmé vált. Az általa bevezetett vasúti tarifarendszer hatékonyan segítette az egységes belső piac kialakulását. Az úgynevezett **zónarendszer** olcsóbbá tette a nagy távolságokon mind az áru-, mind a személyszállítást.

A vasútépítés a korszak végéig a növekedés egyik fő ösztönzője maradt. 1914-ig kiépült a teljes vasúthálózat: a kiegyezés kori 2160 km megtízszereződött, 21 800 kilométerre nőtt. Vasútsűrűség tekintetében Magyarország megközelítette Nyugat-Európát. A vasútépítés ösztönözte a nehézipar és az építőipar, a szénbányászat, valamint a mezőgazdasági árutermelés fejlődését is.

A vasútépítés mögött háttérbe szorult a közutak fejlesztése. Az utak fenntartása változatlanul megoszlott az állam, a megyék és a helységek között, ami nem kedvezett az egységes, jó minőségű úthálózat kiépítésének. A korszak végén 74 ezer kilométernyi út hálózta be az országot, s ebből 11 ezer kilométer számított állami főútnak. Még ezeknek a legfontosabb utaknak a zöme is csak úgynevezett makadám (zúzott kővel, kaviccsal borított, hegyvidéken esetleg terméskő alapra épült) út volt, s mindössze 200 (!) kilométer volt aszfaltozva vagy kövezve.

A világháború előtti évtizedekben rakták le a korszerű városi közlekedés alapjait. Budapest után tíz vidéki városban indult meg a villamosközlekedés, 1896-ban pedig a fővárosban megépült a kontinens első földalatti vasútja is.

Mind a vasúti, mind a közúti közlekedés számára nélkülözhetetlenek voltak a hidak. A nagy folyóinkat átívelő hidak többségét a dualizmus évtizedeiben építették. Korszakunkban a Lánchíd mellé még három Dunahíd épült Budapesten: a Margit híd, a Ferenc József (ma Szabadság) híd és az Erzsébet híd.

A folyami hajózás a vasutak korában is dinamikusan fejlődött. A Dunát csaknem az egész 19. században az osztrák **Első Duna-Gőzhajózási Társaság** uralta. Számottevő versenytársa csak 1895-ben jelent meg, amikor a MÁV hajózási vállalatából megalakult a **Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt.**, amely elsősorban a Balkán felé irányuló vízi szállításra rendezkedett be. A vízi szállítás ugyanakkor egyre inkább néhány árucikkre korlátozódott: elsősorban a gabonára és az építőanyagokra. A személyszállítás volumene sem csök-

Az Első Duna-Gőzhajózási Társaság rakhelye a Széchenyi rakparton, 1878

zónarendszer · A Baross Gábor miniszterssége idején bevezetett vasúti díjszabás távolsági zónákra osztotta a vasúthálózatot. Jelentősen leszállította a jegyárakat a szomszédos zónák között és a nagy távolságokon (225 kilométeren túl már nem is emelkedett a jegyár). A zónarendszer bevezetése s a jegyárak csökkentése következtében az utasforgalom dinamikusan növekedett, s az addig veszteséges MÁV nyereségessé vált. [FZ]

Első Duna-Gőzhajózási Társaság (DGT) · 1829-ben Bécsben alapította meg két angol hajóépítő vállalkozó részvénytársasági formában. 1895-ig gyakorlatilag versenytárs nélkül uralta a dunai gőzhajózást. [FZ]

Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt. (MFTR) · 1895-ben alakították azzal a céllal, hogy az országhatáron túlra is meghosszabbítsák a MÁV önálló áruszállító tevékenységét, illetve versenytársat állítsanak a monopolhelyzetben levő DGT-nek. Vagyona 1946-ban a MESZHART, a MAHART jogelődjének tulajdonába került. [FZ]

A kereskedelem allegóriája. Lotz Károly falfestménye a budapesti Városházán

kent, ám annak inkább csak regionális szerepe maradt: az utasok többsége a közeli piacra járt az úgynevezett „kofahajók" valamelyikén. A Vaskapu újabb szabályozásával kibővült al-dunai kapcsolat is jótékonyan hatott a vízi szállításra. A világháború előestéjén Budapest a Duna legnagyobb forgalmú kikötővárosa volt, megelőzve Brailát és Bécset is.

A fiumei vasút megnyitása (1873) megteremtette az önálló magyar tengeri kereskedelem lehetőségét. A fiumei kikötőre a magyar kormány óriási összegeket költött, hogy alkalmassá tegye a nagy gőzhajók befogadására is. Az erőfeszítések s a magyar gazdasági fejlődés eredményeképpen Fiume 1914-re Európa tizedik legforgalmasabb kikötőjévé vált, ahonnan több magyar tengerhajózási vállalat tartott kapcsolatot az egész világgal.

Még a közlekedésénél is gyorsabb volt a a postaszolgálat és a hírközlés fejlődése. A levél- és táviratforgalom 1867–1890 között meghétszereződött. 1881-ben megkezdődött a budapesti telefonhálózat kiépítése, majd hamarosan a nagyobb vidéki városok is követték a példát. Baross Gábor 1887-ben egyetlen nagy állami vállalatban egyesítette a posta-, távíró- és távbeszélőhálózatot. A kilencvenes években kiépültek a belföldi távolsági telefonvonalak, s a nemzetközi összeköttetés is megvalósult Béccsel és Berlinnel.

A Budapesti Nagyáruház hirdetése számológépkalendáriumon

A KERESKEDELEM

A magyar gazdaság egyre több szállal kapcsolódott a világgazdasághoz. A kiegyezés körüli években a nemzeti jövedelem 30 százalékát tette ki a kivitel, a világháború előtt pedig 45 százalékát az egész külkereskedelmi forgalom. Ennek 75–80 százalékát a Monarchia Lajtán túli területeivel bonyolította le hazánk.

Magyarország legfontosabb **vámkülföldi** kereskedelmi partnere Németország, a balkáni országok és Anglia volt, de számottevő piacnak számított még Olaszország, Franciaország, Svájc, az USA és India is.

Az 1840-es években még az export 90 százalékát tették ki mezőgazdasági termények, a kiegyezéskor kétharmadát, míg a világháború előtt már csak 51 százalékát. Első helyen a gabona, illetve a liszt állt, de jelentős értéket képviselt a sertés, a bor, a gyapjú és a fa is. A kilencvenes évektől lendült fel a szarvasmarha és a cukor exportja.

Budapest az élőállat-kereskedelemben európai vezető pozíciót vívott ki. Állatvásárain cserélt gazdát az ország eladásra, illetve kivitelre szánt állatainak nagy része. A magyar főváros a román és a szerb élőál-

vámkülföld · Az Osztrák–Magyar Monarchia közös vámterületén kívüli területek. A Lajtán túli területekkel lebonyolított árucsere csak megszorításokkal tekinthető külkereskedelmi forgalomnak. [FZ]

cserearányok · A külkereskedelem feltételei, olyan mutatószámok, amelyek azt fejezik ki, hogy egy adott időszakban hogyan változott az egységnyi import megvásárlásához szükséges export árszínvonala. A cserearányok az export, illetve import különböző összetétele miatt állandó mozgásban vannak. [FZ]

Általános Fogyasztási Szövetkezet (ÁFOSZ) · 1904-ben alakult alig ezer taggal, mint a szociáldemokrata munkásság szövetkezete. 1914-ben már több mint harmincezer, 1925-ben pedig száztízezer tagja volt. Nyereségéből jelentős összegekkel támogatta a munkásművelődési és sportegyesületeket. [FZ]

lat-exportban is fontos közvetítő szerepet játszott. A gabonakereskedelemben olyan jelentősnek számított, hogy árutőzsdéjének búzaárfolyamai képesek voltak befolyásolni Európa árainak alakulását.

A mezőgazdasági kivitel arányának csökkenését iparunk izmosodása okozta. 1870 körül a kivitel 36 százalékát, 1913-ban 49 százalékát már az ipar adta. Első helyen mindvégig az élelmiszeripar termékei, főleg a liszt és a cukor álltak, de a századforduló körül már a gépipar termelési értékének 16 százaléka is kivitelre került. Elsősorban ennek az ágazatnak (a mezőgazdasági gépgyártásnak, a hajóépítésnek) sikerült piacokat szereznie a balkáni államokban. A technikailag élenjáró iparágaknak – az elektromos gépek és berendezések, vasúti járművek gyártása – Európa más részeire is sikerült betörnie.

A korszakot a **cserearányok** javulása jellemezte, így a behozatal gyorsabb növekedése mellett is egyensúlyban volt a kereskedelmi mérleg. A behozatal 80 százalékát tették ki az ipari termékek, de ennek szerkezete is tükrözte a lezajlott fejlődést. A korszak elején az import háromnegyede, a végén már csak fele állt fogyasztási cikkekből, ezzel szemben emelkedett a beruházási javak, a nyers- és fűtőanyagok, félgyártmányok részesedése.

A Központi Vásárcsarnok, 1900 körül

A vásárok és piacok elvesztették fontosságukat a nemzetközi, illetve a távolsági kereskedelemben, ám a belső áruforgalomban még mindig jelentős szerepet játszottak, s a mindennapi igények kielégítése jelentős részben itt zajlott. Ezeken nagyrészt a kistermelők (parasztok és kézművesek) maguk árulták termékeiket, de többszörösére nőtt a hivatásos vásári és piaci kereskedők száma is. Megfogyatkoztak viszont a házalók és vándorkereskedők.

Kiépültek a korszak folyamán az árucsere modern intézményei is. Az áruk és a tőke áramlásában központi szerepet játszott a budapesti Áru- és Értéktőzsde. A kiskereskedelmi forgalom egyre nagyobb része helyeződött át az állandó üzletekbe. A falvakban a vegyeskereskedések megjelenése jelentette a haladást, miközben a városokban már előrehaladt a boltok szakosodása. A századforduló táján – párizsi mintára – megjelentek az első nagyáruházak a fővárosban. (A korszak igazi nagyáruháza, a Párisi Áruház 1911-ben nyílt meg az Andrássy úton.)

Széles bolthálózatot építettek ki az üzleti célokat és szociális meggondolásokat kombináló fogyasztási szövetkezetek is. Az 1898-ban alakult Hangya a falvak lakóit igyekezett olcsón ellátni, az **Általános Fogyasztási Szövetkezet** pedig a fővárosi munkásságnak biztosította ugyanezt a lehetőséget.

A higiéniai és egészségügyi szempontok érvényesítése, valamint az urbanizáció előrehaladása hívta életre a

vásárcsarnokokat (a főváros 1895–1897 között öt ilyet épített). A nagyobb városokban az élelmiszer-kereskedelem jelentős része a korszak végén már szakosodott üzletekben (pékségekben, hentesüzletekben, mészárszékekben és élelmiszerboltokban) zajlott.

A MODERNIZÁCIÓ MOTORJA, A HITELSZERVEZET

A tőkés gazdaság kifejlődésének egyik legfontosabb előfeltétele volt a korszerű hitelszervezet kialakulása, s a magyar gazdaság felzárkózása éppen e területen mondható legsikeresebbnek a dualizmus évtizedeiben.

1867-ben még mindössze négy bank, egy földhitelintézet és 79 takarékpénztár, illetve hitelszövetkezet foglalkozott pénzügyletekkel. A kiegyezés által megteremtett politikai stabilitás, valamint az 1866–1867-ben kibontakozó európai konjunktúra talaján valóságos bankalapítási láz tört ki: hét év alatt 564 új hitelintézet létesült. Ezekben az években honosodott meg nálunk is az új típusú „forgalmi" bank típusa, amely már nemcsak a szokásos bankügyletekkel foglalkozott, hanem maga is ipari és kereskedelmi vállalatokat alapított, vasútépítésbe kezdett, ingatlanokat adott és vett. Legjelentősebb képviselője, a **Magyar Általános Hitelbank** elsősorban a vasútépítésbe fektette tőkéjét, de alapított gázgyárat és gépgyárat is. Kiváló nemzetközi háttere miatt állambankári feladatokat is ellátott.

Ennek a szédületes fellendülésnek az 1873 májusában bekövetkezett bécsi, majd pesti tőzsdekrach vetett véget. Az újonnan alapított nagybankok közül egyedül a Hitelbank élte túl a megrázkódtatást. (A takarékpénztárakat kevésbé rázta meg a válság.)

A csapást csak a nyolcvanas években heverte ki a gazdaság. A pénzpiac felélénkülése főleg az idegen (elsősorban francia és német) tőke megjelenésével függött össze. A tőkeexport ezúttal nem bankok alapításával kezdődött: a külföldi bankok a nagyobb múltú, ismertebb pénzintézetek közvetítésével kerestek kihelyezési lehetőséget tőkéjüknek. Az 1880-as éveket óvatos fejlődés jellemezte.

1890-től azután újra rohamos gyorsasággal indult meg az új bankok és főleg a takarékpénztárak alapítása. Szaporodtak a hitelszövetkezetek is, amelyek a kisemberek apró hiteligényeinek kielégítésére jöttek létre. Az új alapítások részben az időközben végbement hazai tőkefelhalmozásnak köszönhették létüket, részben a külföldi – most már elsősorban német – tőke alapított új pénzintézeteket kihelyezéseinek lebonyolítására. A pénzügyletek számának és volumenének megnövekedésével az új bankok egy része már csak egyes üzletágakra, nagyméretű vagy különleges teendőket igénylő ügyletek lebonyolítására specializálódott.

A hitelszervezet erősen Budapesten koncentrálódott: a magyarországi pénzintézetek részvénytőkéjének kétharmada esett a fővárosi bankokra, amelyek a takarékbetéteknek 35 százalékát kezelték és a **jelzálogkölcsönök** 56 százalékát folyósították. A 15 legnagyobb hazai pénzintézet mindegyike fővárosi volt. A vidéki bankok nagy részét vagy eleve a fővárosi pénzintézetek alapították, vagy a függőség különböző szálaival befolyásuk alatt tartották.

A megnövekedett tőkeerő lehetővé tette, hogy a nagy bankok az ipar területén is fokozzák tevékenységüket. A techni-

Magyar Általános Hitelbank · 1867-ben a bécsi Rothschild-bankház, valamint magyar nagytőkések és nagybirtokosok alapították. Folyószámla-műveletekkel, takarékbetétek gyűjtésével, jelzálogkölcsönök folyósításával, iparvállalatok alapításával és finanszírozásával foglalkozott. Alapításától kezdve részt vett az állami hitelműveletek lebonyolításában. A korszak végére Kornfeld Zsigmond vezetése alatt ipari és kereskedelmi vállalatokból, bányákból, könyvkiadókból, szállodákból álló hatalmas gazdasági birodalmat épített ki, amelyet 1946–1947-ben államosítottak. [FZ]

jelzálogkölcsön · Jelképes zálog (többnyire ingatlan, amelynek elzálogosítása egy nyilvántartásba való bejegyzéssel történik) fedezetével folyósított kölcsön. Főleg a mezőgazdaság hitelellátásában volt fontos szerepe. [FZ]

A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank egyik terme, 1910

A millenniumi kiállítás madártávlati képe, 1896

kai fejlődés ugyanis az ipari vállalkozások tőkeigényét olyan óriásira növelte, hogy azt már nemcsak a családi vállalatok, de még a hagyományos részvénytársaságok sem tudták biztosítani. Az 1873-as válság előtt megjelent forgalmi bankok még csak megalapították az ipari részvénytársaságokat, majd amikor a részvények árfolyama megemelkedett, azokat eladták, és a vállalatot sorsára hagyták. Ezzel szemben a századfordulón a bankok már a vállalatok hosszú távú birtoklására és működtetésére rendezkedtek be.

Az öt legnagyobb budapesti bankcsoport ipari érdekeltségeinek száma 1900 és 1913 között 44-ről 225-re, ezek tőkéje 120 millió koronáról 700 millióra nőtt. Részesedésük a hazai részvényes iparvállalatok alaptőkéjéből 17 százalékról 47 százalékra emelkedett. Az iparvállalatok mellett a nagybankok más, például közlekedési vállatokban is jelentős részesedéssel rendelkeztek. Becslések szerint Budapest nagybankjai az első világháború előestéjén már a hazai részvénytársaságok mintegy kétharmadát tartották ellenőrzésük alatt.

A hazai hitelügy megerősödött és függetlenedett az osztrák hitelszervezettől. A századelőn a magyar nagybankok már közvetlenül építettek ki kapcsolatokat a nagy nyugat-európai – francia, belga, svájci, holland – pénzpiacokkal. Ezeket a kapcsolatokat a magyar gazdaság balkáni behatolásának elősegítésére is felhasználták. A Kereskedelmi Bank például görög, román és szerb bankok és iparvállalatok alapításában vett részt, a Magyar Bank Bulgáriában és Szerbiában tette ugyanezt.

A pénzintézetek száma 1867 és 1890 között 85-ről 1225-re, 1913-ra 5033-ra, az általuk közvetített tőkék összege 85 millióról 1,2 milliárd, illetve 6,6 milliárd forintra növekedett. A hitelszervezet a gazdaság leggyorsabban növekvő, és nemzetközi viszonylatban a legmagasabb fejlettségi szintet elért ágazatává vált.

BUDAPEST – A GAZDASÁG FŐVÁROSA

Budapest különleges, az ország életét meghatározó módon befolyásoló súlya a termelőtevékenység hatalmas koncentrációjából fakad, s gyökerei a 19. századba nyúlnak vissza.

Pest-Buda már a század első felében Magyarország gazdasági, és ezzel párhuzamosan kulturális központjává vált, majd a polgári forradalom győzelme után megszerezte az államhatalmi központ funkcióját is.

Az 1873-tól egységes Budapest egyre gyorsabb ütemben teljesítette be, sőt szárnyalta túl a fejlődéséről szőtt reformkori álmokat. A magyar kormányok kiemelt célként kezelték, hogy Budapestet Béccsel egyenrangú nagyvárossá fejlesszék. A főváros kiépítése nemzeti üggyé, az önrendelkezés szimbólumává vált. A város természet- és társadalomföldrajzi előnyeit tudatos politikai, gazdaságpolitikai beavatkozás fokozta tovább.

A koncentráció irányába hatott a század második felében kiépült vasúthálózat szerkezete. A fővonalak Budapesten futottak össze, ezáltal az áruforgalom itt össz-

pontosult. A nógrádi és dorogi szénmedencék közelsége lehetővé tette az energiaigényes iparágak gazdaságos telepítését. A közeli Alföld az élelmiszeripar kimeríthetetlen nyersanyagbázisául kínálkozott. A nagyarányú városépítkezés és a közművek kiépítése óriási keresletet támasztott építőanyagokból.

Budapest kisebb helyi adókkal terhelte meg az ipart, mint a vidéki városok, kedvezményes áron juttatott telket a gyáralapításokhoz, az állam pedig kedvezőbb vasúti tarifát biztosított a fővárosi üzemek szállítmányainak.

1910-ben a történelmi Magyarország lakosságának 5 százaléka élt Budapesten, viszont itt működött a nagyipari vállalatok 32 százaléka, itt dolgozott a munkásság 31 százaléka, itt volt bekapcsolva a távbeszélő-állomások fele, itt jelent meg minden második újság, folyóirat és könyv. A főváros nagyarányú (sok kortárs szerint egészségtelen) gazdasági és kulturális fölénye tehát már a történelmi országhatárok között is megnyilvánult.

A MÉRLEG

A kiegyezés azáltal, hogy rendezett politikai viszonyokat és stabilitást teremtett a birodalomban, illetve biztosította a (korlátozott) állami önrendelkezést, meggyorsította a tőkés gazdaság fejlődését. A dualizmus idején az ország megkezdte gazdasági felzárkózását: a nemzeti össztermék évente átlagosan 2,5–3 százalékkal, az egy főre jutó nemzeti jövedelem pedig 2 százalékkal növekedett. Ennél gyorsabb növekedést Európában csak Svédország, Dánia és Németország tudott felmutatni. 1913-ban egy lakos kétszer akkora értéket állított elő évente, mint a korszak elején. Ezt egyrészt a gépesítés, a korszerű technika alkalmazása tette lehetővé, másrészt az uralkodóvá vált tőkés munkaszervezet racionalitása.

A századfordulóra hazánk elmaradott mezőgazdasági területek konglomerátumából fejlett élelmiszeriparral, jelentős exporttal rendelkező agrár-ipari országgá fejlődött, s kilépett a hagyományos gazdálkodás fokán stagnáló országok közül. A mezőgazdaság már csak a nemzeti jövedelem kisebbik felét, 44 százalékát adta, míg az ipar és bányászat 25, a szolgáltató ágazatok 31 százalékát állították elő.

A 19. század második felében megállt, majd csökkenni kezdett a 16. század óta növekvő gazdasági szintkülönbség Magyarország, valamint Nyugat- és Közép-Európa iparosodó országai között.

A kétségtelen fejlődés és egyes látványos eredmények mellett sem szabad azt hinnünk, hogy a dualizmus korában Magyarország belépett volna a gazdagok klubjába. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem tekintetében megelőzte ugyan Oroszországot és a balkáni államokat, valamint Spanyolországot és Portugáliát, de lemaradt Olaszország és Skandinávia mögött, nem is beszélve Franciaországról, Németországról és Angliáról. Valamelyest lefaragott a Habsburg Birodalom nyugati tartomá-

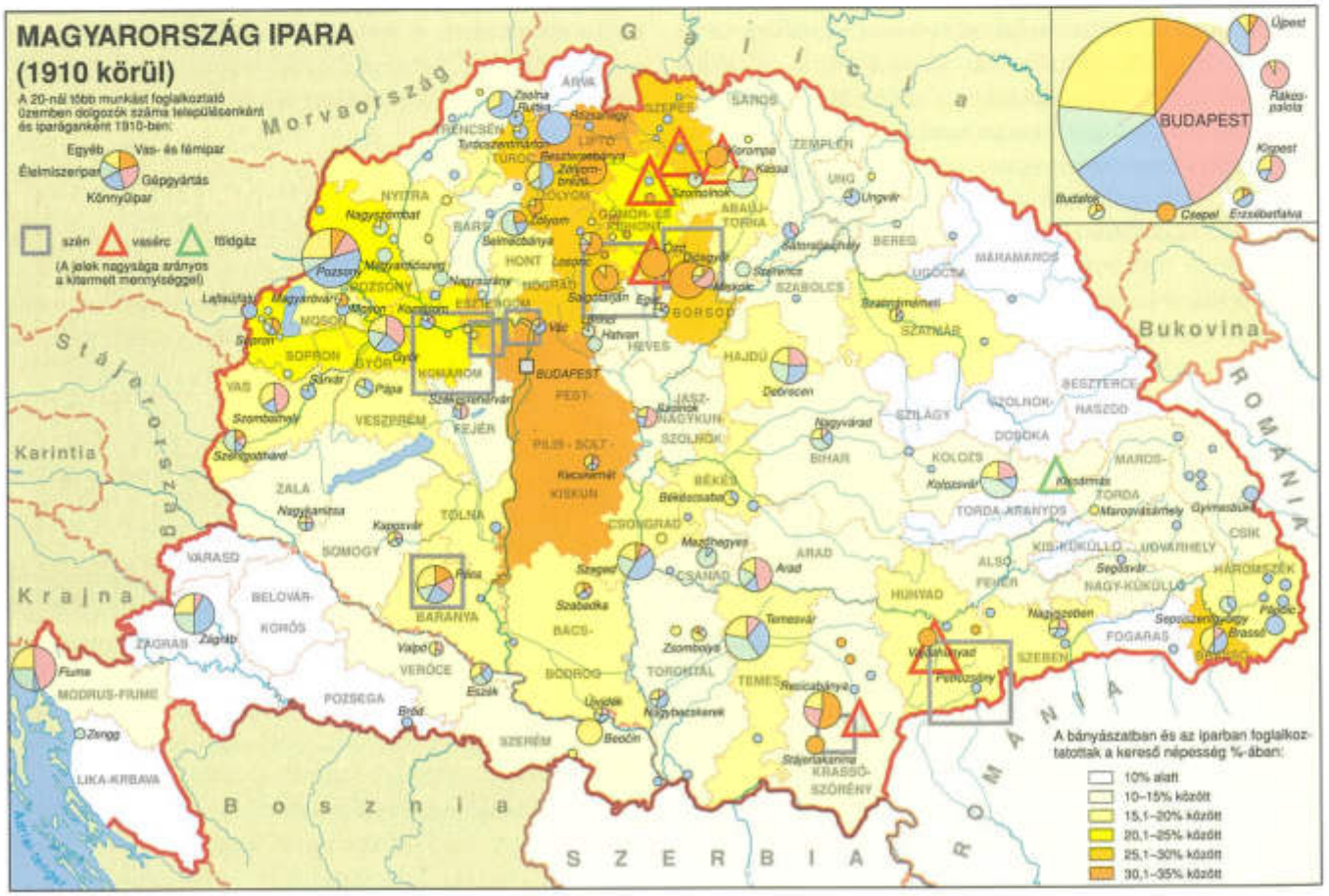

nyaival szembeni hátrányából is, de utol nem érte azokat. „Évszázadok mulasztásait" nem lehetett az alatt a néhány évtized alatt bepótolni, amely még a történelmi Magyarország rendelkezésére állt.

Szénagyűjtés Baranya vármegyében, Frigyes főherceg dályoki birtokán, 1910-es évek

A PARASZTI GAZDÁLKODÁS

A paraszti életmód bemutatása előtt tisztáznunk kell, hogy a dualizmus korában a magyarországi társadalom mely rétegeit számíthatjuk a parasztsághoz. Ez azért szükséges, mert a társadalom alapvető megosztottságát jelző, 1848 előtti éles rendi határvonal, a nemesek és nem nemesek, jobbágyok megkülönböztetése – legalábbis formálisan – megszűnt, ugyanakkor a nemesség igen jelentős hányadát kitevő kuriális, valamint birtoktalan nemes a kiváltságai elvesztésével a parasztság felső rétegébe tagozódott bele.

A parasztot végül is olyan személyként határozhatjuk meg, aki elsősorban – de nem kizárólag – önálló mezőgazdasági termelésből él. A paraszti földbirtok felső határát rendszerint a 100 katasztrális holdnál húzzák meg. Az ennél nagyobb földbirtokkal rendelkezőket már a nemesi eredetű úri birtokosok közé számítják. 1910-ben mintegy 11 millióra tehetjük a fenti értelemben vett paraszti népesség lélekszámát, amely ekkor az ország népességének 62 százalékát tette ki. Az 5–20 kh közötti, családi méretű földbirtokkal rendelkezők a 31 százalékát, a 20 kh-nál nagyobb birtokú tehetős, jómódú parasztok mintegy 9 százalékát tették ki a paraszti népességnek. Ez utóbbiak szolgáltatták a követendő – bár a többség számára rendszerint elérhetetlen – életmódmintát a szűkebb közösségük számára. A parasztság mintegy 60 százalékának nem volt földje vagy csak olyan kevés, hogy abból nem tudta eltartani családját, így létfenntartásához másoknál vállalt bérmunka volt szükséges. Az agrártársadalom kutatói Magyarországon a parasztság körébe számítják ez utóbbi paraszti származású, de földtulajdonnal nem rendelkező mezőgazdasági bérmunkás rétegeket is.

A kiegyezés utáni évtizedekben a parlament meghozta azokat a törvényeket, amelyek az 1848-as jobbágyfelszabadítás során, illetve az 1853-as úrbéri pátens után még rendezetlenül maradt kérdéseket szabályozták. 1868-ban megválthatóvá vált a bordézsma, 1871-ben az irtványok és legelők ügyét szabályozták, valamint felszabadították az addig meglévő földesúri regáléjogok egy részét, a pálinkafőzés, boltnyitás, tégla- és mészégetés, mészárszéktartás jogát. 1871-ig a belsőtelek (a lakóház és a körülötte lévő gazdasági udvar), valamint határbeli tartozékai (szántók, kaszálók) csak együtt, egyszerre voltak eladhatók, illetve megvásárolhatók. Ebben az évben engedélyezte csak a törvény a volt jobbágytelkek tartozékainak külön-külön történő eladását, és tette szabaddá a volt földesurak számára a korábbi úrbéres telkek felvásárlását. Legtovább húzódott a majorsági zsellérek ügye, számukra csak a millennium esztendejében, 1896-ban vált lehetővé, hogy a használatukban lévő földek után teljesített szolgálmányaikat megváltsák.

A folyószabályozások és a vasút kiépülése jelentős változásokat hozott a parasztság életében. A lecsapolt terület mintegy 2,5 millió kh-at tett ki, a vízmentesítés a szántóterület nagyarányú kiterjesztését eredményezte. A folyók szabályozására az állam 380 millió koronát fordított a 19. század utolsó negyedében, míg a magánszemélyekből szerveződött vízmentesítő társulatok hozzájárulása mintegy 900 millió koronát tett ki. A vasút, amely 1867-ben mintegy 2300 km hosszúságú volt, az első világháború előtti évekre majd tízszeresére, 21 ezer kilométerre nőtt. Ez európai összehasonlításban is kedvező képet mutat. Kiépülése megkönnyítette a mezőgazdasági termékek belső és külső piacra jutását, nem egy esetben speciális agrártevékenység – például az iparszerű sertéshizlalás – felvirágzását.

A TAGOSÍTÁS ÉS A HATÁRHASZNÁLAT

Az úrbéri birtokrendezési eljárások és az ezekhez rendszerint kapcsolódó tagosítások az 1870-es években – Erdély, illetve a Felvidék egyes területeinek kivételével – befejeződtek. A volt jobbágyi és a földesúri földek elkülönözésével együtt lefolytatott tagosításnak három – a talajviszonyok által döntően befolyásolt – változatát különböztethetjük meg: a dűlős tagosítás során egy-egy gazdaságnak ugyanazon dűlőben lévő parcelláit vonták csak össze egy darabba, míg a fordulós tagosítás esetén az ugyanazon fordulóban (nyomásban) lévőket. A tagosításnak ezen változatai csak kevéssé csökkentették a parasztbirtok korábbi szétszórtságát, és nem jártak szükségszerűen együtt a nyomásrendszer és az ugartartás megszűnésével. Míg az uradalmak a korszerűbb vetésforgókat, például a norfolki négyest már alkalmazni kezdték, a paraszti gazdálkodásban a háromnyomásos rendszer az 1880-as évek végéig uralkodó maradt. Ezt az is jelzi, hogy ekkor a szántóföldként használt földterületek egyötöde még ugar volt, és 1900-ban is még ugar volt a szántók egytizede. A határhasználat és az ezzel összefügő kérdések vonatkozásában igen nagy táji különbségek figyelhetők meg: a Nyugat-Dunántúlon számolták fel a legkorábban a nyomásos gazdálkodást, itt tértek át szántóföldi takarmánytermesztésre, míg az ország keleti felében, Erdélyben még az első világháború előtt is szinte túlsúlyban volt a nyomásos határhasználati rend.

Kanász disznókondával, 1890-es évek

Csak a szántóparcellákat, kaszálórétet és esetenként a legelőilletményt is egy darabban kimérő „egytagos tagosítás" tette lehetővé a nyomásos határhasználati rend gyakorlatában nélkülözhetetlen, az ugarra és a tarlóra is kiterjedő közös legeltetés megszüntetését, a „szabad" gazdálkodás bevezetését. Egytagos tagosítást többnyire az alföldi települések határában hajtottak végre, amelynek eredményeként itt rendszerint tanyás gazdálkodást vezettek be. A kortársak hamar felismerték a tagosítás első hullámának viszonylagos eredménytelenségét, és azt is, hogy a parasztbirtok szétszórt állapota hátráltatja a mezőgazdaság fejlődését, a belterjesedés előrehaladását, gátolja a kis- és középparaszti gazdaságok megerősödését. Az összetett problémakör hosszú ideig tartó vitája után 1908-ban született meg az új tagosítási törvény.

A TANYÁS GAZDÁLKODÁS KITERJEDÉSE

A tanyás gazdálkodás gyökerei a 16–17. századba nyúlnak vissza. A török hódoltság területén és időszaka alatt a nagy határú mezővárosok távoli határrészein az állatok teleltetését szolgáló telephelyek jöttek létre, amelyek szerepe a 18. század folyamán megváltozott: területükön megnövekedett a szántóföldek kiterjedése, egyre több gazdasági épület létesült, amely később a parasztcsalád időszakos – nyári – lakhelyeként szolgáló épületrésszel is kibővült. Az 1840-es évek végén az ilyen időszakosan lakott, tartozék tanyákat használó tanyás gazdálkodás területe hét megyére (Bács-Bodrog, Békés, Bihar, Csanád, Csongrád, Pest-Pilis-Solt, Szabolcs), és két szabad kerületre (Jászkunság, Hajdúság), összesen mintegy 14 500 km^2-re terjedt ki, amelynek népességét 55 ezer lélekre becsülhetjük. 1910-re a tanyás rendszer uralkodóvá vált a Nagyalföldön, valamint a Keleti-Dunántúlon lévő 15 megyében található 225 település határában. A mintegy 31 000 km^2 kiterjedésű területen élő, több mint 2,2 milliós népesség negyedrésze már állandóan tanyán lakott. Ez azt jelentette, hogy már nem minden gazda rendelkezett lakóházzal a település (falu, város) belsőségén, sőt voltak olyan tanyatelepülések – elsősorban a Duna–Tisza közi homokhátságon –, amelyeknek zárt belsőségük sem volt. Ez az állapot jelentősen eltért a megelőző korszak gyakorlatától, amikor az országos

Központi major a mezőhegyesi uradalomban. Előtérben az ekék, 1900 körül

és helyi hatóságok egyenesen tiltották az állandó tanyai lakást, és a tanya csak a településhatár egy távoli pontjára kihelyezett gazdasági udvar volt. A 19. század utolsó évtizedeiben tömegesen megjelenő „farmtanyák" a legelők feltörésének és a parcellázásoknak köszönhették létüket. Az ott élő parasztság munkájának eredményeként a hasznot korábban alig hozó futóhomokos területeken intenzív szőlő- és gyümölcstermesztés honosodott meg, a kiskunsági borvidéken ma is jeles borokat állítanak elő.

ESZKÖZVÁLTÁSOK A SZÁNTÓFÖLDI TERMELÉSBEN ÉS A SZEMNYERÉSBEN

Vidats István 1842-ben a pesti Újvilág utcában nyitotta meg „ekegyárát". Az itt előállított fagerendelyes, de vas kormánylemezzel ellátott talajművelő eszköznek az 1850-es évek második felétől azonban komoly versenytársaivá váltak a Gubicz András és Röck István üzemeiben gyártott hasonló, félvas ekék. Az 1870-es években a szászországi parasztról, majd ekegyárosról, Sack Rudolfról elnevezett vasekék lettek Magyarországon is a legnépszerűbbek.

Az 1870-es évek elején készült összeírás szerint a Magyarországon ekkor használatban volt több mint egymillió ekéből majd hatszázezer (48%) még faeke volt, azaz a talajt hasító csoroszlyán és ekevason kívül a főbb szerkezeti elemei fából készültek. Az 52 százalékot kitevő vasekék elterjedésében nagy területi aránytalanságok voltak megfigyelhetők: Erdélyben és az ország hegyvidéki jellegű peremterületein még a faeke volt a legelterjedtebb, egyes dunántúli megyékben pedig már 10% alá csökkent az arányuk. Negyedszázaddal később azonban már az országos mezőgazdasági statisztika nem tartotta említésre méltónak a faekék számát, így arra gondolhatunk, hogy ekkorra már az ország legszegényebb, az értékesítési lehetőségektől legtávolabbi területein is lezajlott a faeke–vaseke eszközváltás.

A többi talajművelő eszköz korszerűsödése lassabban haladt előre. A helyben található olcsó nyersanyagból készült, az elvetett magok betakarására szolgáló vesszőboronát például nem volt szükséges mással helyettesíteni. A szántás utáni további talajporhanyításra használatos fogasboronát is megfelelő minőségben, de a gyári vasboronánál jóval olcsóbban állították elő a helyi kovácsok, bognárok. Az egyéb talajművelő eszközök közül is csak a helyileg szintén előállítható henger paraszti használatának terjedése figyelhető meg. Új eszközként jelentek meg, majd a századfordulóra egyre gyakoribbá váltak a parasztok gazdaságaiban is a részben talajművelésre, részben gyomtalanításra, vetésgondozásra használatos töltögető ekék, valamint ekekapák. A vetés gépesítése – részben az eszközök technikai fogyatékossága miatt – lassabban haladt, azonban az 1895-ben összeszámlált mintegy negyvenezer sorvetőgépnek a felét a 100 hold alatti gazdaságokban üzemeltették.

A szántóföldi gabonatermesztés munkacsúcsát a termés betakarítása idejére tehetjük. Az aratás munkaeszköze a neolitikum óta a sarló volt. A sarlót a kora újkorban termelékenyebb eszközökkel próbálták felváltani

Kézi aratás, 1910-es évek

Európa gyorsan növekvő népességű tájain. Magyarországon a 16. század elején az Alföld egyes térségeiben az aratás munkáját a kasza használatával tették termelékenyebbé. A sarló–kasza eszközváltás azonban hosszan elhúzódó folyamat volt, amely éppen korszakunkban gyorsult fel, és terjedt ki az ország területének majdnem egészére, kivéve Erdélyt és a Felföld magasabb régiókban elhelyezkedő tájait. A sarló–kasza eszközváltás az aratás munkaszervezetében is változást eredményezett. A sarlóval a nők vágták a gabonát, és a hat–nyolc nő által learatott gabonát egy férfi kötötte kévébe. A kasza viszont kizárólag a férfiak aratóeszköze volt. A jóval termelékenyebb eszköz kialakította az aratópárok – a férfi levágja, a nő felszedi és kévébe rakja a gabonát – együttműködésére építő munkaszervezetet. A kétféle eszköz és a hozzájuk kapcsolódó munkaszervezet teljesítménykülönbségét éppen korszakunkban figyelték meg. Míg sarlóval nyolc–kilenc ember aratott le egy nap alatt egy magyar holdat, ezt a munkát ugyanennyi idő alatt elvégezte egy kaszás aratópár is. Az aratás a mezőgazdasági bérmunkások számára az egész esztendei kenyérgabona biztosításának lehetőségét jelentette. Az alföldi nagy uradalmakban az aratóbandák rendkívüli intenzitású munkatempót alakítottak ki. Ennek egyik jellemző példája, hogy itt nemegyszer 110–120 cm pengehosszúságú kaszával arattak, míg az ország más tájain a 90–100 centiméteres kasza volt az általános.

A 19. század első felében Magyarországon a szemnyerés két módja volt elterjedt. Az ország rozstermelő, illetve csapadékosabb, domb- és hegyvidéki tájain a szemnyerés emberi erővel, kézicséppel történt. Az ország alföldi jellegű tájain (Kis- és Nagyalföld, a Dunántúl keleti pereme) azonban a szabad ég alatti, állati erővel végzett nyomtatás során nyerték ki a szemet a gabonafélék kalászaiból. A század utolsó harmadában a gabonatermelés további növelésének már-már gátjává váltak az emberi erőn alapuló, illeve az időjárástól függő szemnyerési eljárások. Ez az egyik magyarázata a cséplésben alkalmazott gépi berendezések gyors terjedésének.

Cséplés Zsombolyán, 1910-es évek

A 18. század végén feltalált, a szemnyerés gépe-

sítését jelentő cséplődobot eleinte emberi vagy állati erővel hajtották meg. A fogaskerekekből álló erőátviteli szerkezetet járgánynak nevezték. A termelékenységet tovább növelte a gőzgép alkalmazása a cséplődob meghajtásában. Az ilyen cséplőgépek sorozatgyártását Angliában kezdték az 1840-es években.

Magyarországon a gőzerővel működő cséplőgépek száma az 1860-as évektől gyorsan növekedett. Az ország gabonatermelő jellegének megfelelően a cséplés gépesítésének növekedési üteme gyorsabb volt, mint a Monarchia másik felében, Ausztriában. A gőzcséplők eleinte szinte kizárólag az uradalmakban terjedtek, magas áruk és a parasztbirtok igényét messze meghaladó termelékenységük miatt. Az 1860-as években a gazdag paraszti rétegek tagjai még lóhajtású járgányos cséplőszekrényeket szereztek be. Az 1895. évi mezőgazdasági statisztikában összeírt mintegy 9 ezer gőzcséplőnek 30 százaléka, míg majd 47 ezer járgányos cséplőnek 94 százaléka működött a paraszti gazdaságokban. A bércséplés és a cséplőgép-társulások csak a 19. század utolsó negyedében alakultak ki a parasztság körében. A gőzhajtású cséplőgép elterjedése a munkaszervezetben is jelentős változásokat eredményezett. A 18–24 főből álló cséplőbandák a gyáripari munkához hasonló munkamegosztással és munkatempóban dolgoztak.

Az első világháború előtti években azonban még nem szorította mindenütt ki a gép az emberi, illetve állati erő alkalmazását. A kézi cséplés fentmaradt azokon a vidékeken, ahol az épületeket rozsszalmából készült zsúppal fedték. A rossz utak miatt az esztendő nagy részében alig megközelíthető alföldi tanyákon pedig a nyomtatás volt továbbra is a szemnyerés leggyakoribb eljárása.

A TALAJERŐ VISSZAPÓTLÁSA: TRÁGYÁZÁS–MŰTRÁGYÁZÁS

A 19. század első felében a gazdálkodásnak a mezőgazdasági szakírók által rendszeresen kritizált hibája a trágyázás elhanyagolása volt. Ennek okát a túlnyomórészt legeltetésre alapozott állattartásban és a nyomásos határhasználati rendben kereshetjük. A nyomáskényszer megszűnésével, a legelők területének csökkenésével, a termesztett takarmányok mennyiségének növekedésével egyre inkább terjedt az istállózás, és egyes uradalmak jó példája nyomán a trágyázás. Az 1880-as években már az egész országban általánosan elterjedtnek mondhatjuk a szántóföldek rendszeres trágyázását. Ez alól csak az Alföld volt a kivétel.

A műtrágya magyarországi alkalmazása az 1870-es években kezdődött egyes cukorgyárak répaföldjein, valamint a mosonmagyaróvári akadémia kísérleti területén. Használatának bevezetését sok vita kísérte. A paraszti birtokokon legkorábban az Őrségben és Vas megyében kezdték el használni az 1880-as évek végén. További adataink vannak a műtrágyázásra a nagy mennyiségű cukorrépát termelő Pozsony és Nyitra megyékből az 1890-es évekből. Az ország többi táján még az 1910-es években is jóformán ismeretlen.

A SZÁNTÓTERÜLET ÉS A TERMÉSÁTLAGOK NÖVEKEDÉSE

A kiegyezés utáni évtizedek a szántóföldek kiterjedésének nagyarányú növekedését hozták. A korszak elején a magyarországi szántóföldek területe több mint 16,5 millió kh volt, az első világháború előtti utolsó békeévben, 1913-ban pedig a 22 millió holdat is meghaladta. A szántók növekedése az 1870-es, 1880-as években, az úrbéri birtokrendezési eljárások lezárulását követően volt igen gyors, a 20. század fordulója körüli évtizedekben azonban már lelassult. Ugyanezekben az évtizedekben a többi művelési ág területének csökkenését is megfigyelhetjük, azaz a szántó a rétek, legelők feltörésének, a nádasok visszaszorításának, az erdők irtásának eredményeként gyarapodott. Legnagyobb a csökkenés a rétek és legelők kiterjedésében, a kortársak ezzel magyarázták az állattenyésztés, különösen a juhászat hanyatlását.

A területnövekedés a termésmennyiség növekedését is eredményezte. A búza termésmennyisége 1900 és 1910 között 250 százalékkal, a kukoricáé 100 százalékkal, míg a többi szántóföldi gabonáé 50–80 százalékkal nőtt. Nemcsak a szántóföldek területe és a termésmennyiség növekedett, hanem nőttek a termésátlagok is: a búzáé például az 1870-es években 416 kg volt katasztrális holdanként, s ez a 20. század első évtizedére 693 kg-ra növekedett.

SZŐLŐ- ÉS BORTERMELÉS

A kiegyezés évében a magyarországi szőlők területe 550 ezer kh volt. A szőlőterület nagyobbik része a nagy történelmi múltú, kötött talajú hegy- és dombvidékeken volt található. A 19. század eleje óta azonban a homoki szőlők területe is növekedett a futóhomok megkötése céljából ültetett szőlőkkel. A közlegelők elkülönözését követően sok helyen – elsősorban a Duna–Tisza közén – szőlővel telepítették be az egyénileg kimért legelőilletményeket. Az 1860–1870-es évek termésátlaga alapján egy holdnyi szőlőről mintegy 9–10 akónyi bort várhattak.

1875-ben Pancsován észlelték először a szőlő-gyökértetű (filoxéra) jelenlétét. A rovar addigra már végigpusztította Nyugat- és Dél-Európa legjelentősebb bortermelő országait. Magyarországon a 625 ezer kh-ra tehető szőlőkből 10 év alatt mintegy 350 ezer kh-at pusztított el, elsősorban a kötött talajú történelmi borvidékeken. Ekkor pusztultak el Nógrád, Somogy, Zala jó minőségű asztali bort termő szőlői. A filoxéra irtására többféle eljárással kísérleteztek. A szénkénegezéssel a talaj-

ban próbálták elpusztítani az élősködőt – nem túl eredményesen. Az elpusztított területeken a gyökértetűnek ellenálló amerikai eredetű alanyokkal telepítették újjá a szőlőket. A magyarországi szőlőtermesztés megmentésében nagy szerepe volt a homokos talajú területeken végzett korábbi és újabb telepítéseknek, az ilyen talajban ugyanis nem él meg e kártevő. A 20. század fordulója táján már 150 ezer kh-ra tehető az immúnis homoktalajon ültetett szőlők területe. Az első világháború előtti esztendőkben már a homoki szőlők tették ki az összes szőlőterület kétötöd részét.

A 19. század utolsó évtizedeiben nagyobb figyelmet fordítottak a szőlő gondozására és a bor kezelésére. Az újratelepítésben általánosan elterjedt gyakorlattá vált a teljes talajforgatás–rigolírozás. Az újonnan telepített szőlőket már sorban, a korábbinál nagyobb sor- és tőtávolságra ültették, ami lehetővé tette a kapáló eke és töltögető eke szőlőbeni használatát. Terjedt az oltás gyakorlata, ismertté váltak a különféle növényvédelmi eljárások, elsősorban a permetezés. Az ország bortermő tájain használt különböző típusú metszőkéseket kezdte kiszorítani a metszőolló, amelynek használatával a metszés gyakorlata is megváltozott. Az alföldi szőlőkben is terjedni kezdett a préseléssel történő mustnyerés a ritka szövésű zsákban folytatott taposás helyett, amely a korábbi évszázadok gyakorlata volt. A bort egyre több településen tárolták föld alatti pincékben, amelyek egyenletes hőmérséklete növelte a bor eltarthatóságát.

ÁLLATTENYÉSZTÉS

Az állatállomány mennyiségi változásának tendenciáit az alábbi táblázat számadataival lehet követni. A táblázatból a szarvasmarhák és a sertések számának jelentős, illetve a lovak számának szerény mértékű növekedése figyelhető meg. Ugyancsak szembetűnően jelentkezik a juhállomány igen nagy mértékű visszaesése.

	Állatállomány (1000 db)		
	1870	1895	1911
Szarvasmarha	4 600	5830	6184
Ló	1 900	1997	2001
Sertés	3 693	6447	6416
Juh	14 290	7527	7698

A nyers számadatok mögött az agrártevékenység átalakulásának számos összetevője húzódik meg. Mindenekelőtt azt mondhatjuk, hogy az állattenyésztés fejlődése felgyorsult, az ágazat jelentős helyet foglalt el a nemzeti jövedelem termelésében. A magyarországi állattenyésztés döntően a paraszti birtokokon nyugodott. Az 1911-es állatszámlálás szerint a 100 kh alatti gazdaságokban tartották az ország szarvasmarha-állományának 80 százalékát, a sertésállomány 85 százalékát, a lóállomány 87 százalékát. A közép- és nagybirtok egyedül a juhtenyésztésben előzte meg a parasztságot, a 100 kh-nál nagyobb birtokon írták össze a juhállomány 61,5 százalékát.

A szarvasmarhák mennyisége az 1860-as években többször pusztító keleti marhavész megfékezése után indult növekedésnek. A számbeli gyarapodáson kívül fajtaváltás is zajlott a vizsgált évtizedekben. A lóállomány számbeli növekedése összefügg az ekék korszerűsödésével – a vasekék vontatásához kisebb vonóerő is elegendő volt – és a szarvasmarha-fajtaváltással, a kiváló igavonó magyar szürke marha visszaszorulásával. A sertéstenyésztés fellendülésének alapja a szántóföldeken megtermelt takarmánygabona (árpa, kukorica) volt. A sertéshús piacát pedig a 19. század utolsó harmadában rohamosan növekvő városi népesség jelentette. A folyószabályozás, a közös legelők elkülönítése, majd kiosztása és feltörése jelentős szerepet játszott a juhok számának csökkenésében. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk a világpiac – az ausztrál gyapjú tömegtermelése – hatását sem.

Szüret Szeged környékén, 1910

A mezőhegyesi uradalom, 1900 körül

Az állomány növekedésének és minőségi javulásának előmozdításában jelentős szerepe volt az államnak. A törvényhozás először 1874-ben írta elő a keleti marhavész elleni védekezésben követendő szabályokat. 1888-ban átfogó állat-egészségügyi törvényt fogadtak el, amely a legelők karbantartásától kezdve a legeltetési társulatok kötelező megalakításán át számos részletes előírást tartalmazott. A kormány kedvezményes árral és részletfizetési lehetőséggel, valamint vasúti szállítási kedvezménnyel támogatta külföldi tenyészállatok behozatalát. Az állami birtokokon létesített tenyészállat-telepekkel a minőségi fajták terjedését igyekeztek elősegíteni. A lónevelés fejlesztése érdekében a korábban már létező székesfehérvári, sepsiszentgyörgyi és nagykőrösi méntelepek mellett Debrecenben újabb méntelepet létesítettek, és szaporították a fedeztető állomások számát is. Az állományjavítás közvetett eszköze volt a – katonaság számára, szigorú minőségi előírás szerint folytatott – állami felvásárlás, amely fontos jövedelemforrása volt a parasztgazdaságoknak.

Már a 19. század közepén egyértelmű volt a szakemberek számára, hogy a szarvasmarha-tenyésztés fejlesztéséhez a takarmányt jobban értékesítő, elsősorban jobban tejelő fajták szükségesek. Ezen fajták terjedésének azonban gátja volt a takarmánytermesztés alacsony színvonala (csak a természetes rétek fűhozamával lehetett számolni, szántóföldön termesztett takarmányról alig beszélhetünk) és a legeltetésre alapozott állattartás. Az 1870-es évek elején lényegében a teljes állomány a több évszázados múltra visszatekintő magyar szürke fajta volt. 1884-ben már csak az állatok 80 százaléka tartozott ehhez a fajtához, amelynek számaránya a 33 százalékot sem érte el 1911-re.

A fentebb már említett állami támogatással az 1880-as években elsősorban színes, nyugati fajtákat importáltak. A behozatal eredményeként az évtized közepén végzett országos összesítés szerint az ország marhaállományának mintegy 20 százaléka már ezekhez a fajtákhoz tartozott. A fajtaváltásban a paraszti birtokosok az úri birtokosoknál intenzívebben vettek részt, ugyanis a paraszti birtokosok kezén volt a nyugati fajtájú marhák 80 százaléka. Ennek részben az a magyarázata, hogy az uradalmak földjeinek megművelésében továbbra is fontos szerep jutott a kiváló igavonóként ismert magyar szürke marháknak. A közép- és nagybirtokok állományában ugyanis az igásökrök aránya jóval magasabb, míg a tehenek aránya jelentősen alacsonyabb volt, mint a parasztbirtokon. A szarvasmarha-fajtaváltás folyamatának vizsgálatában is megfigyelhetjük a nagy regionális különbségeket. Néhány északnyugat-dunántúli megyében (Nyitra, Pozsony, Sopron, Vas) a színes fajták aránya meghaladta a 60 százalékot, Erdélyben és az alföldi megyékben ezzel szemben csak 5% körül mozgott ezen fajták aránya.

Az importáltak mellett az 1880-as évekre kialakulóban voltak hazai színes tájfajták is. A jó tejelőképesség mellett közös jellemzőjükként a takarmány iránti viszonylagos igénytelenségüket említhetjük. A kialakuló hazai tájfajták közül fontosak a bonyhádi, a pinkavölgyi, a Sopron, a Pozsony és Nyitra, valamint a Nógrád-Hont megyei, amelyek közül a bonyhádi volt a legismertebb. Ez a fajta valószínűleg helyi tenyésztés eredménye. A Tolna megyei német községekben igen korán kialakult a tejgazdaság, amelynek termékeit – a tejfölt és a vajat – a szekszárdi piacon értékesítették, a századforduló táján már Budapestre is szállítottak. Ezen a tájon alakultak meg az országban az első olyan tejszövetkezetek, amelyek tagsága a parasztság köréből verbuválódott.

Moson megye volt a másik központ, ahol a parasztgazdák által alapított tejszövetkezetek már a 20. század fordulója előtt megjelentek, habár itt a paraszti tejter-

Szürkegulya a Hortobágyon, 1890-es évek

melés kezdeteit megelőzően a mosonmagyaróvári uradalomban jelentős volt a tejgazdaság. Az uradalom tehenészetének jövedelme az 1880-as években rendszerint meghaladta a 400 ezer forintot. A kis- és középbirtokos parasztok által szervezett mosonmagyaróvári marhatenyésztő egyesület 1896-ban alakult meg. Az egyesület céljai közé tartozott a tenyészbika-nevelés is. Az első tejszövetkezet 1901-ben Ilmicen alakult, korábban rendszeres tejfelvásárlás nem volt. A mosoni tejszövetkezetek 1904-től kezdtek áttérni a sajtkészítésre. Termékeiket Budapesten óvári, Bécsben *Altenburger Frauen Käse* néven értékesítették. A tejhasznú marhatartás eredményeként a paraszti gazdálkodás teljesen átalakult ezen a tájon: a szántókon takarmánynövényeket termesztettek, az istállón tartott tehénállomány megnövekedett, amely lehetővé tette az intenzívebb trágyázást. A tejgazdaság hasznából korszerű, nagy istállókat építettek, az állattartás egyéb ágazatai teljesen háttérbe szorultak, így például a házi szükségletre évente levágott sertéseket is távolabbi vidékekről szerezték be. A mosoni példa az egész Kisalföld érdeklődését felkeltette.

A 19. század utolsó harmadában a sertésállomány növekedése meghaladta a szarvasmarha-létszám növekedését. Ez a számszerűen jelentkező tény annak jele, hogy a sertéstartás a többi állattartási ágazattal egyenrangú tevékenységgé fejlődött. A korszakban két jelenségről beszélhetünk: folytatódott a hagyományos tájfajták (bakonyi, szalontai) háttérbe szorulása, és országosan elterjedt a göndör fehér szőrű zsírsertés, a mangalica. A 20. század elején azonban megjelentek az angol hússertések is. A sertésállomány többsége (70 százaléka) is a parasztgazdaságokban volt található. A saját felhasználást célzó paraszti tartásban is növekedett a kezes (ólas) tartás súlya. Ennek jeleként széles körben terjedt egy speciális épület, a hidas vagy hidasól, a hizlalásban a makkoltatás szerepét átvette a termesztett takarmány, a kukorica. Az állattartás ágazatai közül először a sertéseknél valósult meg az iparszerű tartás, amelynek hátterét a vasúthálózat kiépülése biztosította. A sertéskereskedők az ország délkeleti peremein és az ezekkel határos külföldi térségeken felvásárolták a sovány süldő sertéseket, majd az állatokat vasúton elszállították lakóhelyükre, ahol a helyben termelt szemestakarmányon meghatározott hizlalási ciklusban (mintegy 6 hónap) felhizlalták, majd a nagyvárosok, főleg Budapest piacain értéke-

A budapesti Közvágóhíd, 1910 körül

sítették. Az ország legnagyobb sertéshizlaló telepe 1869-ben alakult meg Kőbányán, de számos vidéki városban is számottevő gazdasági tevékenységgé, valósággal „húzóágazattá" vált a sertéshizlalás. A tevékenység hátterét a takarmánygabona tömegtermelése mellett a malomipar nagyarányú fejlődése is biztosította.

A 19. század utolsó harmadában a lovak száma mintegy százezerrel nőtt. A növekedésben szerepet játszó tényezők közül már említettük a talajművelő eszközökben lezajlott eszközváltást – a vaseke terjedését, amely a magyar szürke fajtájú ökrök igázásban betöltött szerepének csökkenését is eredményezte, és az igavonásra nem használt tejhasznú szarvasmarhák növekvő arányát a parasztgazdaságokban. A lóállomány növekedésében szerepet játszhatott továbbá a földesúri és megyei terhek (hosszúfuvar és előfogat-állítás) eltörlése, csakúgy, mint az 1860-as években a keleti marhavész ismételt megjelenése, amely az igásjószág elvesztésével fenyegette a gazdákat. Az Alföldön pedig a tanyás gazdálkodás területének kiterjedése és az állandóan lakott tanyák számának növekedése igényelte a kis teherrel végzett gyors közlekedést. A fuvarozás korábban is fontos kereseti lehetőséget jelentett a zsellérek számára, jelentősége a vasúthálózat kiépülésével sem csökkent. Az ország nagy részén a kis testű, de élénk, edzett és gyorsjárású magyar lovakat tenyésztették. A korábban már említett állami intézkedések ezen fajta javítását célozták, mert a hadsereg igényeinek ez a fajta jobban megfelelt, mint a nagy testű, nehézkes, úgynevezett hidegvérű ló. Ez utóbbi – muraközinek nevezett, a paraszti tenyésztésben kialakult – fajta egyedül az ország nyugati részein, a Monarchia osztrák tartományaival szomszédos tájakon volt használatos. A szarvasmarhához és a sertéshez hasonlóan a lóállomány túlnyomó részét is a paraszti gazdaságokban nevelték. Az Alföldön (89%) még az országos átlagot is (85%) meghaladta a paraszti kézen levő lóállomány aránya.

A kőbányai sertéshizlalda, 1870-es évek vége

Baromfikiállítás. Plakát, 1900-as évek

A paraszti gazdaságokban tartott baromfi mennyiségéről az 1884. évi állatszámlálásból kaphatunk először képet. Ebben az esztendőben a tyúkok száma meghaladta a 21 milliót, a ludaké az 5,6 milliót, a kacsáké a 2,6 milliót, a pulykáké a félmilliót. A szárnyasok 85 százaléka a paraszti gazdaságokban nevelkedett és az 1880-as években regisztrált évi 17 millió forintos exportbevétel a paraszti termelés eredménye. A Dunántúl nyugati részének tojás- és baromfiexportja ekkor már legalább egy évszázados múltra tekintett vissza. Sopron megyei és burgenlandi kereskedők egészen Somogyig, Baranyáig bejárták a falvakat, nagy tételben vásárolták fel az élő baromfit, tojást és tollat. A ludak mennyisége elsősorban víz közelében lévő falvakban volt jelentős, míg pulykát túlnyomórészt az alföldi tanyákon tenyésztettek.